

F. KULL

PRANTSUSE REVOLUTSIOONI AJALUGU

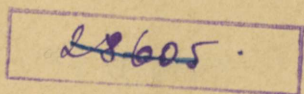
1

FERDINAND KULL

PRANTSUSE REVOLUTSIOONI AJALUGU

1789—1814

AUTORI KIRJASTUS TALLINNAS 1940.
POSTKAST 396

Klišeed: V. Kõrver & Ko Tallinn

2.

A- 12175

„Edu“ trükk, Tallinn, Vene 16. 1940.

I

Euroopa seisukord enne Prantsuse revolutsiooni

Eessõna

Prantsuse revolutsiooni algusest täitus hiljuti 150 aastat. Kuigi seesugune vahemaa näib meile õige pikana ja kuigi on ilmunud juba lugematu hulk teoseid selle prantsuse ajaloo suurima sündmuse kohta, ei saa siiski veel väita, et kõik vastava sündmuse kohta käivad andmed oleksid juba põhjalikult läbi uuritud, korraldatud ja trükitud avaldatud. Sedavõrd laialdane on siin tegurite väli. Seepärast pole ka imestada, et esimesed põhjalikumad teosed alles 50 aastat pärast revolutsiooni ilmuda võisid, kuna aga suurem osa neist alles 100 aastat pärast revolutsiooni päevavalgust nägi. Mõned üksikud küsimused aga, näiteks Robespierre'i tegevuse hinnang terrori ajajärgul, leidsid tõelist valgustamist alles 20—30 aastat tagasi, pärast revolutsiooni ajaloo uurimise ühingute asutamist. Kuid ka tänapäeval leidub neis uurimustes veel teatavaid lünki, eriti mis puutub Prantsusmaa majanduslikku seisukorda selle ennerevolutsioonilises mitmekesisuses. Et aga eelseisva teose ulatus ei luba laskuda nii suurde detailsusesse, siis ei avalda need lüngad siin mingit mõju.

Varem on eesti keeles ilmunud vaid üks suurem teos Prantsuse revolutsiooni kohta (Wilhelm Bloss „Suur Prantsuse revolutsioon“), seegi ilma selgitavate piltideta ja geograafiliste kaartideta, tõlgitud saksa keelest. Seepärast tundus otse hädavajalisena avaldada selle suursündmuse kohta eesti keeles põhjalikum teos, mis tugineks parimate prantsuse ajaloolaste töödele, arvestaks uusimate uurimuste tulemusi ning selgitaks sündmusi ja olukordi vastavate piltidega ja tolleaegsete geograafiliste kaartidega.

Oma töö aluseks võtsin peajasjalikult neli prantsuse suurteost: J. Jaurès: „Histoire socialiste de la révolution française“, J. Michelet: „Révolution française“, A. Sorel: „L'Europe et la révolution française“ ja H. Taine: „Les origines de la France contemporaine“. Igaiüks neist autoreist kujutab Prantsuse revolutsiooni eri seisukohalt: Jaurès tõstab esile majanduslikud tegurid ja võitlevate poolte klassihuvid, Michelet kirjeldab põhjalikult revolutsiooni sisesündmusi ja selle tegelasi, Sorel selgitab üksikasjaliselt revolutsiooni vahekordi Euroopaga ning Taine suhtub revolutsioonis äärmiselt terava arvustusega, olles ise veendunud revolutsi-

oonivastane. Minu ülesanne seisab seega nende laialivalguvate ja erinevate seisukohtade ühendamises homogeenseks tervikuks, kasutades seejuures kontrolliva elemendina ka teiste prantslaste (nagu Aulard, Louis Blanc, Mignet, Mathiez jne.) töid. Jälgides seesugust meetodit ja tundes isiklikult hästi prantslasi ning nende vaimu, julgen loota, et ma seda suudan eesti lugejaile edasi anda küllaldase objektiivsusega ja vajalise elavusega. Et aga asjast huvitatud lugejale võimaldada tutvuneda Prantsuse revolutsiooniga ka võõrkeelsete tööde kaudu, selleks avaldan teose lõpul eri vihuna parimate sellekohaste inglise-, prantsuse-, saksa- ja venekeelsete teoste nimestiku. Loomulikult pole võimalik sellesse nimestikku paigutada *kõiki* teoseid, sest nende arv on selleks liiga suur. Käesoleval aastal ilmub Grenoble'is, esimest korda 150 aasta kestel, nimestik ainult illustreeritud raamatuid, mis käsitlevad revolutsiooni ja Napoleoni ajajärku, ja see nimestik võtab enda alla tervelt 8 köidet, millest 5 juba ilmunud on!

Lõpuks pean oma meeldivaks kohuseks siin südamlikku tänu avaldada kõigile, kes käesoleva teose koostamist ja väljaandmist nõu ja jõuga toetasid, eriti aga kohaliku Soome saatkonna nõunikule U. S. Koistine'ile, kes oma suure ja väärtusliku ajaloolist kirjandust sisaldava raamatukogu minu kasutada andis ja mulle võimaldas sellest hankida rohket pildimaterjali Prantsuse revolutsiooni kohta.

F. K.

Tallinnas, aprillis 1940.

LÄÄNE-EUROOPA 1789. AASTAL.

INGLISMAA.

Inglismaad iseloomustab kõige paremini väljendus k a u - bitsev saar. Kogu tema poliitika põhjeneb sellel tõsiasjal. Inglismaal pole teist võimalust laienemiseks kui vaid asumaade kaudu ja kuna ta tööstus produtseerib rohkem kui inglased ise suudavad tarvitada, siis on Inglismaale turud kauba mahutamiseks elulise tähtsusega. Siit järgneb loomulik tung tugeva laevastiku ja merede-valitsemise järele. Seepärast pidi Inglismaa selle põhimõtte teostamisel paratamatult kokku pörkama

teiste riikidega — Hispaaniaaga, Prantsusmaaga, Hollandiga ja Saksamaaga — kui need tema merede-valitsemisele ähvardasid kardetavaks saada.

Isëaranis tugevaks ja võitlusküllaseks muutus sel alal Inglismaa rivaliteet Prantsusmaaga, mis kestis peagu vahetpidamatult keskajast kuni Waterlooni. Inglismaa ei võinud mingil tingimusel nõustuda, et Prantsusmaa merepiir pikeneks, et Holland ja Belgia viimasega ühineksid või et prantslased vallutaksid Reini jõe vasaku kalda. Juba 1677. aastal kirjutas Prantsuse esindaja Londonist oma valitsusele:

„Alamkojas otsustati ühel häälel, et inglased on valmis müüma oma viimse särgi, et sõdida Prantsusmaaga, kui see tahaks liita Madalmaad enda külge.“

1789. aastal, Prantsuse revolutsiooni algul, on see tunne Prantsusmaa vastu veel tugevamgi, sest aitasid ju prantslased tunduvalt ameeriklasi nende vabadusvõitluses Inglismaa vastu. Prantsuse revolutsioon tuli seega inglastele päris soovitud sündmusena, sest nad olid veendunud, et see nõrgestab Prantsusmaad sedavõrd, et teda lähemas tulevikus kui kardetavat rivaali merede-valitsemises üldse arvestada ei tule ja et Inglismaa võib sel ajal rahulikult Prantsuse asumaad endale haarata. Kuid teisest küljest ei soovinud inglased Prantsusmaad ka mitte liialt nõrgestada või koguni hävitada, kartes sellega rikkuda Euroopa tasakaalu ja kardetavalt tugevdada mõnda teist mannerriiki. Seega on seletatav Inglismaa äraootav erapooletus Prantsuse revolutsiooni algusaastail, millal Pitt, hoolimata Austria ja Preisi pealekäimisest, kategooriliselt keeldus välja astumast revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Niipea aga kui revolutsioonilised sõjaväed Belgiasse tungisid, ähvardades seega Inglismaa merede-valitsemist ja väliskaubandust, ei kõhelnud sama Pitt enam minutitki ja moodustas Prantsusmaa vastu tervelt kuus Euroopa koalitsiooni kuni lõpliku võiduni.

Et Inglismaal polnud alatist suurt sõjaväge, siis oli ta konfliktide puhul sunnitud sõlmima liite ja looma koalitsioone. Vastupidi prantslaste dünastilistele liitudele, sõlmivad inglased neid, väljudes puht-praktilisest seisukohast, antud silmapilgu ülesandest. Kui 1714. aastal Inglismaal troonile astus George I, kellele isiklikult kuulus ka Hannover, riik Saksamaal, mida preislased meeleldi oleksid tahtnud ühendada oma kuningriigiga ja milleks Prantsusmaa teataval määral neid julgustas, astus Inglismaa liitu Austriaga. Kui aga 1756. aastal Preismaal õnnestus Inglismaad rahustada Hannoveri suhtes, tekkis Inglise-Preisi liit, millele vastukaaluks Austria lähenes Prantsusmaale. Kui aga revolutsiooni päevil prantslased Belgiasse

tungisid, lähenes Inglismaa uuesti Austriale. Pürenee pool-
saarel on Inglismaa liitlaseks Portugal, kelle kaudu ta valvab
hispaanlasi. Põhjamail on ta kord liidus, kord vaenujalal Root-
siga, Taaniga ja Venemaaga, nii kuidas olukord seda parajasti
nõuab. Itaalia väikesed riigid satuvad samuti perioodiliselt
inglaste kaubanduslike huvide mõju alla, ohustades Vahemerel
prantslaste kaubandusteid Kaug-Idaga. Üldiselt on Inglismaal

George III (1738—1820).

igas Euroopa osas mõni liitlane, kelle sõjavägesid ta tarviduse
korral arvestada võib.

Olles sel kombel alati varustatud liitlastega, alustavad
inglased sõda ainult äärmise vajaduse korral, kui nende kau-
banduslikud huvid ohustatud on. Seepärast näib vahel, nagu
muutuksid nad apaatseks ka tähtsaimate Euroopa sündmuste
vastu, ja juba leidub riigimehi, kes kuulutavad Inglismaa deka-
dentsi, tema tagasitõmbumist maailmapoliitikast. Kuid seal

ärkab Briti lõvi jälle ja paneb kõik imestama oma visaduse ja hooga.

Nende hoogude vaheaegadel pole aga inglased sugugi tegevuseta: nad korraldavad siis oma sisemisi asju. Ja Prantsuse revolutsiooni eel valitses Inglismaal õige tugev sisemine kriis: whig'ide ja tory'de äge võitlus polnud suutnud veel saavutada tasakaalu ja korraldada riigiasutusi vastavalt eelmise sajandi suures revolutsioonis võidetud vabadusele. Erakondlik vaen lõhestab kogu seltskonna, tungib isegi perekondadesse. Kogu riik on tihedalt kaetud erakondlike ühingute ja klubidega, millede keskused asuvad Londonis. Alamkoda haarab endale diktaatorliku võimu, annab välja vangistamiskäskke, ähvardab valitsust. 1780. aastal piiravad poliitiliste kihutajate poolt ülespiitsutatud rahvahulgad parlamendi-hooned, kuhu saadikud endile mõökade abil on sunnitud sissepääsu võimaldama. Kaks aastat hiljem tungivad märatsevad jõugud kummassegi kotta, peksavad seal lorde ja piiskoppe, vabastavad kriminaalvange, süütavad rikaste maju. Mõne päeva jooksul on Londonil vallutatud linna ilme. Poliitilise kirega käib kaasas usuline sallimatus. 1778. aastal hävitab rahvas Edinburghi katoliiklaste kirikud. Glasgow's lõhutakse isegi nende majad ja korterid. Iirlased käärivad, tiivustatud ameeriklaste eeskujust.

Ka troon polnud suutnud veel täieliselt oma autoriteeti kindlustada pärast Charles I hukkamist. Tema järglast, Charles II, vihati, Jakob aeti koguni minema, Hollandi Wilhelmit salilisti vaid sellepärast, et ta võimu peagu täiesti parlamendi kätte laskis libiseda, kaht esimest George'i põlati üldiselt. Ja George III, kes 1760. aastal troonile astus, pidi üle 20 aasta valitsema, enne kui rahvas teda austama hakkas, ja sedagi tänu tema geniaalsele noorele peaministrile, William Pitt'ile.

George III-ndal oli nii mõnigi valitsejale vajaline omadus. Olles välimusest väärikas ja suursugune, oli ta oma arvamustes ja otsustes järjekindel, vahel isegi kangekaelne. Briti au mõiste oli temas aga väga ilmekalt välja arenenud. Ta armastas oma võimu, kuid ei osanud seda siiski täies ulatuses kasutada. Pealegi kannatas ta perioodiliste mõistuse tumenemise hoogude all. Esimene niisugune atakk tabas teda juba viiendal valitsemise aastal, nimelt a. 1765, ning sellest alates muutus ta iseloom ka selgetel ajajärkudel raskemaks ja halvemaks. Teatavas mõttes mõjus kuningale vahest halvasti ka ta poja, troonipärija halb ja pillav eluviis, mis Londonis küündis avaliku skandaalini.

Troonipärija vabanduseks võiks ehk lisada, et tolle aja inglise kõrgema seltskonna elukombed polnud kuigi palju õilsamad, sarnledes selles mõttes prantslaste eluviisidele, mis alates

Louis XIV said eeskujuks peagu kõikidele Euroopa õukondadele ja kõrgematele kihtidele. Ainult Inglismaal tõusid need pahed esile suurema brutaalsusega ja künismiga, vähema peenuse ja maitsega kui Pariisis. Tulen selle küsimuse juurde tagasi Prantsuse revolutsiooni põhjuste vaatlemisel.

William Pitt asus Inglismaa valitsustüüri juurde 1783. aasta detsembris 24-aastase noormehena. Juba oma isalt,

William Pitt (1759—1806).

lord Chatham'ilt, sai ta kahtlematult tubli riigimeheliku kooli, kuid ta oli ka oma loomulike annete poolest otse nagu „sündinud ministriks“, nagu lord North tema kohta tabavalt tähendas. Juba 21-aastaselt oli ta alamkoja liige, 23-aastaselt rahandusminister ning 24-aastaselt peaminister, asendades Fox'i ja North'i koalitsiooni valitsuse.

Juba mõne kuu pärast oli ilmne, et Inglismaa selle noormehe isikus oli endale saanud suurima riigimehe, kes seal iganes varem valitsenud. Isegi välimuselt jättis Pitt ebahari-

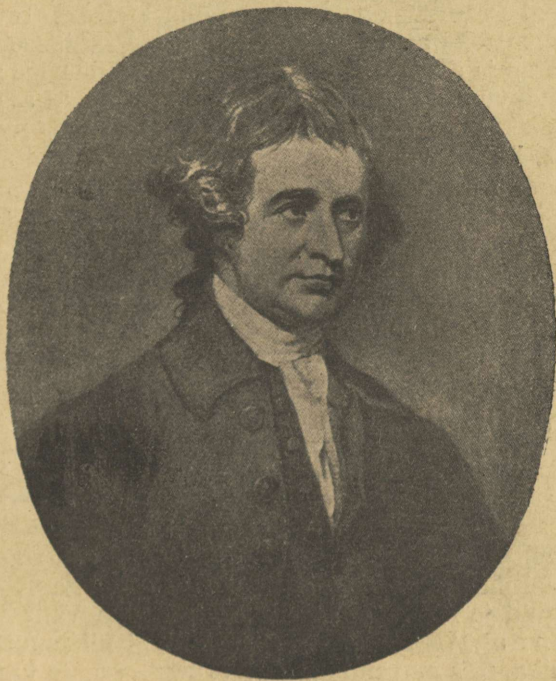
liku inimese mulje: karm nägu nagu alatisest murest viltu kistud, liigutused täis sünget auväärsust, sageli lahtiuunustatud suu, sügav hää ja suur kõneanne ühes loogilise mõtlemisviisiga. Nii mõneski suhtes on tal teatav sarnasus Robespierre'iga.

Ja seesuguse mehega tuli Prantsuse revolutsioonil kokku põrgata. Osa, mis ta selles mängis, alates 1793. aastast kuni oma valitsemise lõpuni 1801. aastal, pani Euroopa vanad riigimehed imestusest võpatama. Seejuures tundis ta Euroopat võrdlemisi vähe, ei soovinudki seda tundma õppida. Ta valitses ja tegutses ehtse inglasena, arvestades ainult Inglismaa kasusid. Austria vana kantsler, vürst Kaunitz, ütles kord Pitt'i puhul: „See on otse jalust rabav, kuivõrd vähe inglased Euroopa olusid tunnevad!“ Kuid Pitt tundis selle-eest põhjalikult Inglise olusid ja viis Inglismaa lühikese ajaga õitsvale järjele, kindlustades seejuures niihästi kuninga kui ka vabameelsete asutuste autoriteedi.

Pärast Ameerika vabadussõda oli Briti valitsusele põnevaimaks küsimuseks India asumaade korraldamine. Seal tegutses tol ajal kõikvõimas Ida-India Ühing. Kuigi Inglismaa sellele ühingule tänu võlgnes laialdaste asumaade võitmise ja prantslaste kui esimeste India pioneeride mõju vähendamise eest, ei võidud siiski ükskõikseks jääda, kui ühing seal pärismaalasi liiga agarasti välja kurnama hakkas. Indiale hakati inglise kaubanduslikes ringkonnas vaatama kui muinasjutumaale, kus võis lühikese ajaga ja kerge vaevaga rikastuda. Suurt hoogu seesuguse vaate levimisele andis India esimese võitja, Robert Clive'i tagasitulek kodumaale 1760. aastal mitmekordse miljonärina, kuna 17 aastat varem vanemad ta noore poisina Indiasse saatsid, sest emamaal polnud temaga midagi peale hakata.

Juba rahaministrina Shelburne's'i valitsuses kavatses Pitt esineda India korraldamise seadusega, kuid Versailles' rahu põhjustas Shelburne's'i kabineti languse. Asemele astus North'i ja Fox'i koalitsiooni valitsus. Ka see töötas välja India seaduse, mille Alamkoda 1783. a. vastu võttis. Selle järgi pidi India valitsemine tulevikus minema seitsme, valitsuse poolt määratava komissari kätte, kuna ühingule veel ainult puht-kaubanduslikud küsimused alluksid. Seadus oli iseendast hea, kuid valitsus kavatses komissarideks oma käsilasi määrata, kelledest kuningas oletas, et nad seisukorra veel teravamaks võivad ajada. See pärast teatas George III Ülemkoja liikmeile, et ta igäüht enda isiklikuks vaenlaseks peab, kes seaduse poolt hääletab. Nii lükati see Ülemkoja poolt tagasi. Seega kukkus ka North-Fox'i kabinett. Kuningas usaldas uue valitsuse moodustamise noo-

rele Pitt'ile. Viimane pörkas juba järgmise aasta algul Alamkojaga ägedalt kokku, kes kuningalt tema tagandamist nõudis ja talle umbusaldust avaldas, peamiselt just India seaduse tõttu. Et aga Fox'il ta kergemeelsete eluviiside tõttu avalikkuses kuigi suurt poolehoidu polnud, tuli Pitt sellest poliitilisest kahevõitlusest võitjana välja. Kuningas saatis Alamkoja laiali. Uus Alamkoda oli Pitt'ile soodus ja nii võis ta selles oma India seaduse 1784. a. läbi viia, tehes seega lõpu ühingu omavolile ja

Edmund Burke (1729—1797).

näidates ühtlasi oma riigimehelikku osavust. Mõni aasta hiljem kerkis India küsimus inglise avalikkuses uuesti esile teise India võitja Warren Hastings'i protsessi puhul (1789—1795), kes, vaatamata Edmund Burke'i ägedale süüdistusele, lõpuks kohtulikult õigeks mõisteti.

Prantsuse revolutsiooni algul tegutses Inglismaal õige suur demokraatlik erakond, kuigi inglased ise selle tegevusele tõsisemat kaalu ei andnud. Kui aga see erakond hiljem prant-

suse äärmiste pahempoolsetega, jakobiinidega, ühinema hakkas ja Inglismaal isegi jakobiinidele klubisid asutas, siis pöördus rahvas neist täieliselt eemale, tembeldades neid „reetureiks ja Inglismaa vaenlasiks“, nagu Prantsusmaa jakobiinid seal jahti pidasid „Pitt'i käsilastele“. Seesugusele põlguslainele suutsid vastu panna ainult vähesed tõsised demokraadid, nagu endine minister James Fox, kuna aga ta parim sõber Edmund Burke läks üle vastaste leeri ja sai Prantsuse revolutsiooni suurimaks vaenlaseks. Tema revolutsioonivastaseid brošüüre levitati isegi Prantsusmaal, mässu õhutamiseks revolutsiooni vastu. Peamiseks asjaoluks, mis inglasi Prantsuse revolutsioonis kohutas ja eemale tõukas, oli revolutsionääride suhtumine ususse, kalduvus ateismile. Kui inglased omal ajal võitlesid katoliku kirikuga, siis viis see võitlus neid uue, metodistliku usu juurde, kuid kunagi mitte uskumatuseni. Prantsusmaal oli aga peagu kogu kolmas seisis väga lähedal ateismile. Kui Inglismaal otsiti põhimõttelisi aluseid muudatustele, siis otsiti neid piiblist, aga mitte Rousseau „Seltskondlikust lepingust“, nagu Prantsusmaal. Kuna prantslased vihkasid oma valitsust, võimalikke, aadlikke, olid inglased uhked oma kuningale, usule, riigikorrale, aristokraatiale, lordide kojale. Kui inglased selles suurimas Euroopa kriisis, Prantsuse revolutsioonis, nii võimsat osa etendasid, kuna mannerriigid selles nii mannetuks jäid, siis tõendasid nad sellega hiilgavalt Montesquieu omaaegset arvamist nende kohta: „See on rahvas, kes on mõistnud endale kindlustada prima osa kolmest suurest asjast: usk, kaubandus ja vabadus“.

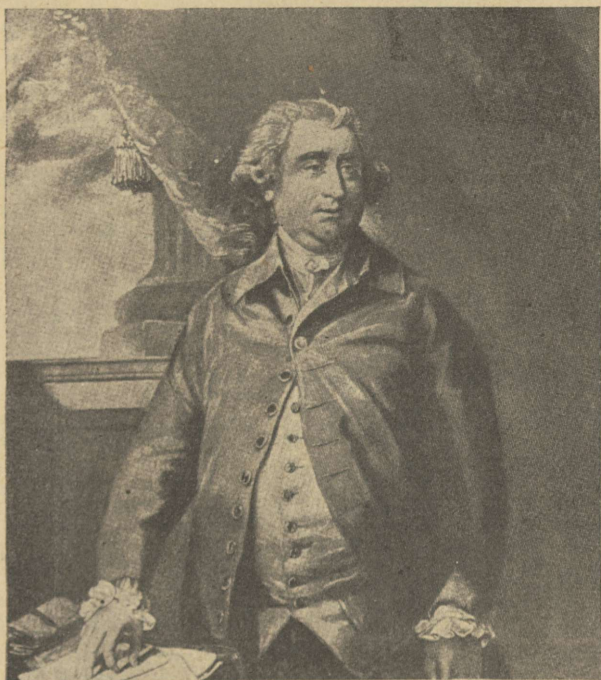
Kuid tol ajal oli säärane arvamine Inglismaa kohta erandiks. Kaugelt suurem osa Euroopa valitsejaid ja riigimehi kaldusid inglasi pidama liiga muutlikeks, et nendega sõlmida kestvaid lepinguid ja liite. Nii kirjutas prantsuse välisminister de Vergennes 1783. aastal: „Pole midagi nii muutlikku kui Briti poliitika, mis muutub iga uue valitsusega. Ja kuna valitsused vahelduvad peagu iga päev, siis puuduvad sel poliitikal kindlad põhimõtted mannermaa suhtes.“

13. detsembril 1770. aastal kirjutab Katariina II Voltaire'ile, et Inglismaal puuduvad närvid ja et ta olevat liiga rikkas. Samal arvamisel on ka Friedrich Suur, kui ta 1782. aastal kirjutab Braunschweigi hertsogile: „Inglismaa rikkus, tema liigsed ja naeruväärsed kulutamised, ta luksus on rikknud ka riigivalitsuse, mis vanasti oli nii auväärne.“

Austria Josephi arvates lähenevad inglased kiirel sammul langusele. 1783. aastal kirjutab ta oma vennale Leopoldile: „Seal ta nüüd on, see suurriik, kes hoidis vaos Prantsusmaa; ta

on täielikult ja jäädavalt langenud, kaotanud oma prestiiži ja jõu, muutunud teise järgu riigiks, nagu Rootsi ja Taani. Ja arvatavasti satub ta ka peatselt, kahe viimase eeskujul, Venemaa mõju alla.“

On huvitav märkida, et isegi säärane suurvaim nagu Jean Jacques Rousseau juba 1760. aastal Inglismaa suhtes nii põhjalikult eksida võis, kui ta kirjutas: „On kerge ette

James Fox (1749—1806).

näha, et Inglismaa juba kahekümne aasta pärast ruineerub ning oma vabaduse kaotab.“ Ja 60 aastat varem oli Peeter Suur peagu täpselt samal arvamisel.

Prantsuse revolutsiooni eel usuti Euroopa mandril üldiselt, et Inglismaa on muutumas mingisuguseks teiseks Poolaks, kuigi rikkaks ja võrdlemisi mõistlikuks Poolaks, kes oma ühtluse säilimise eest tänu võlgneb õnnelikule juhusele — oma isoleeritud geograafilisele asendile.

HOLLAND.

Prantsuse revolutsiooni algul moodustasid seitse Madalmaade põhja-lääne provintsi Ühendatud Provintside Vabariigi. Et Holland nende provintside seas oma pealinna Amsterdamiga kõige rikkam ja tähtsam oli, siis kandus selle nimi kogu vabariigile, kuigi riigi ametlikuks nimeks kuni tänapäevani ikkagi Madalmaad (Nederland) on jäänud. Lõuna ja lõuna-ida provintsid (praegune Belgia) kuulusid siis sama Madalmaade nime all Austriale.

Kuni 16. sajandi teise pooleni veeres Hollandi ja Belgia ajalugu peagu ühist rada. Põhjalikum erinevus tekkis 1579. aastal, millal põhja-lääne provintsid Oranje printsi Wilhelmi juhtimisel Hispaania vastu mässu tõstsid ja Utrechti liiduks ühinesid, kuulutades end 1581. aastal iseseisvaks riigiks ning 1588. aastal vabariigiks. 1609. aastal oli ka Hispaania kuningas Philipp II sunnitud tunnustama uue vabariigi iseseisvust.

Oma geograafilise asendi tõttu tuli Hollandil järgnevatel aastail oma iseseisvust peagu lakkamatult relvadega kaitsta, vaheldumisi Hispaania, Inglismaa, Austria, Preisi ja Prantsusmaa vastu. Sellest hoolimata suutis uus riik jõudsalt areneda ning majanduslikult õitsvale järjele tõusta, arendades eriti suure hooga väliskaubandust ja vallutades Ida-Indias laialdasi kaubaturge. Juba 1634. aastal oli tal 35 000 kaubalaeva. Eriti hiilgavalt arenes Hollandi majandus Kolmekümne-aastase sõja kestel, kuna ta selles ise erapooletuks jäi. Sõja lõpul võis Hollandit õigusega nimetada Euroopa rikkaimaks riigiks.

17. sajandi teisel poolel pidurdasid Hollandi majanduslikku tõusu Louis XIV vallutamissõjad, mis lühikeste vaheaegadega 1668. aastast kuni 1713. aastani kestsid, lõppedes Utrechti rahuga, mis hollandlastele õiguse andis Antverpenisse suubuva Schelde veetee sulgemiseks, et seega asetada Amsterdam kaubandusliku monopoli seisukorda. Need sõjad põhjustasid hollandlastel teatava kibestumuse ja umbusalduse Prantsusmaa vastu, mis neid järgnevates kokkupõrgetes sundis liitu astuma peamiselt Inglismaaga, kuigi Hollandi kui merekaubandusliku riigi huvid inglaste huvidega otseses vastuolus seisid. Nii sattus Holland kord-korralt ikka rohkem ja rohkem Inglismaa mõju-piirkonda ja kaotas pikkamööda oma rahvusvahelise tähtsuse. Suuremaks teguriks Inglismaa mõju suurenemisel tuleb lugeda Oranje printsi Wilhelm III astumist 1688. a. Inglismaa troonile. Ameerika vabadussõjas asus Holland küll Inglismaa vastaste

seas ja kuigi need saavutasid võidu, pidi Holland ka seal kaotusega leppima, loovutades Inglismaale ühe oma India asumaist, nimelt Negapatami.

Hollandi sisemine kord oli vägagi omapärane. Igal provintsil oli oma seisustekogu, kus juhtivat osa etendasid mitte aadlikud ja vaimulikud, vaid rikastunud kaupmehed ja vabameelne kodanlus. See viimane erines tunduvalt prantsuse „kolmandast seisusest“, moodustades isesuguse kaupmeeste ja rahameeste aristokraatia.

Olles oma sisemistes asjades seega autonoomsed, saatsid provintsid üldiste küsimuste otsustamiseks oma esindajad üldisse riigikogusse, kes kuulutas sõda ja tegi rahu, valmistas üleriigilisi seadusi ja valis riigihoidja. Niihästi riigikogu kui ka riigihoidja asupaigaks oli Haagi linn. Kuna Hollandi esimene iseseisvusvõitlus toimus Oranje printsi Wilhelmi juhtimisel ja õhutamisel, siis oli loomulik, et tema ka esimeseks riigihoidjaks ja sõjavägede ülemjuhatajaks (peakapteniks) sai. Printsina kaldus ta oma ametile vaatama kui p ä r a n d a t a v a l e k u n i n g a v ö i m u l e ning selle tagajärjel sattus riigihoidja institut alatisse võitlusesse maa esinduskogudega, samuti nagu inglise kuningad oma parlamendiga. On huvitav nähtus, et vabameelne Inglismaa selles võitluses toetas riigihoidja võimu tugevnemist, kuna absoluutse võimuga prantsuse kuningad endile sõpru otsisid Hollandi vabameelse kodanluse seas. Tolleaegses Euroopas olid riiklikud kaalutlused tähtsamad üldpõhimõtteist.

Pärast Ameerika vabadussõda (1775—1783) puhkes riigihoidja ja esinduskogude vaheline sisemine võitlus Hollandis jälle uue jõuga esile. Riigihoidjaks oli siis Wilhelm V, eelmise inglise kuninga George II tütrepoeg. Toetudes oma sugulussidele, kavatses ta riigihoidja ametit muuta pärandatavaks kuningavõimuks. Seejuures sattus ta ägedasse heitlusesse maa kahe vabameelse erakonnaga — vabariiklastega ja isamaalastega. Konflikt teravnes järsult 1785. a. sügisel küsimuse puhul, kas riigihoidjal on õigus linna magistraate ametisse määrata ja sellest vallandada ning kas peakapteni amet on ilmtingimata ühendatud riigihoidja ametiga. Et kokkulepet ei saavutatud, siis valandas Hollandi provintsi esindajatekogu Wilhelm V peakapteni kohalt ja hakkas korraldama kodanike kaitseliitu. Prantsuse suursaadik de V é r a c lubas isamaalasi nende võitluses toetada. Hollandisse saabus ka tõepoolest prantsuse ohvitser, kes seal b a t a a v i a l e e g i o n i moodustasid, kuid arvuliselt oli neid liiga vähe, et sündmusi kuigi kaalukalt mõjutada.

Nii kestis sisemine käärimine Hollandis paar aastat. 1787. a. saabus Haagi inglise esindajana James Harris.

See oli äärmiselt energiline mees, kes pealegi ei valinud abinõusid oma sihi saavutamiseks, s. o. Wilhelm V võimu suurendamiseks ja prantslaste mõju hävitamiseks. Juba esimestes aruannetes välisministrile kirjeldas ta väga kujukalt oma ülesandeid:

„Tuleb vaadata, kas jõuab hollandi rahvas kord arusaamisele, et ta peab mässu abil saavutama seda, mida ainult mässu abil võimalik on saavutada. Kui seda aga ei juhtu, siis peame meie selle riigi viima täielise hävinguni, mis Inglismaale õigupoolest kõige kasulikum oleks, sest parem see vabariik juba hävitada kui praegusel kujul püsima jätta.“

Harrise saabumisega arenesid sündmused õige kiirelt. Üksikute provintside vahel tekkis lahkkelisid, samuti ka vabariiklaste ja isamaalaste vahel. Kuid siiski poleks vist kumbki pool otsustavat ülekaalu saavutanud, kui mitte riigihoidja abikaasa Wilhelmine reis Nymegenist Haagi 1787. a. juunis Preisi sõjaväelist vahelesegamist ei oleks põhjustanud. Ta asus sellele teekonnale Harrise soovitusel, et oma ilmunisega Haagis oranjesõbralikule erakonnale suuremat poolehoidu võita, kuigi teda hoiatati seesugustel ärevatel aegadel teekonnale asumast. Kuna kogu läbistatav provints oli täis kaitseliidu salku, siis peeti ta nende poolt varsti kinni ja sunniti Nymegenisse tagasi minema. Kuigi temale seejuures midagi halba ei tehtud, tundis ta vend, Preisi kuningas Friedrich Wilhelm II, end isiklikult sellest haavatud olevat ja saatis 24 000 preislast Braunschweigi hertsogi Karl Ferdinandi juhatusel Hollandisse. Viimane nõustus õieti vastumeelselt kuninga korraldusega, nagu ta hiljem sama vastumeelselt ühendatud austerlaste, preislaste ja emigrantide sõjaväe eesotsas Prantsusmaale tungis revolutsiooni lämmatama, sest isiklikult suhtus ta prantsuse kultuurisse ja mõtteteadlastesse õige sümpatiseerivalt. Kuivõrd vastumeelselt ta Hollandisse läks, selgub ta kuulsast lausest, mis ta enne piiri ületamist olevat ütelnud: „Kui ma seal ka üheainsa prantsuse sõduri ees leian, ei lähe ma enam edasi.“ Kuid Prantsusmaa enda sisemised vastuolud olid siis juba sedavõrd suured ning riik otse pankroti lähel, et valitsusel mingit võimalust polnud hollandlastele varem lubatud abi saata. Pealegi oleks tulnud siis ka Inglismaaga avalikku konflikti sattuda, kuna 6 inglise sõjalaeva Portsmouth'is juba valmis olid vahele astuma, niipea kui prantslased oleksid hollandlastele abi saatnud. Braunschweigi hertsogil ei jäänud seega muud teha kui 13. sept. 1787. aastal Hollandisse sisse marssida. Lühikese ajaga vallutas ta terve riigi, leides vaid Amsterdamis nõrka vastupanu. Riigihoidja sai kogu maal täie võimu jälle tagasi ja prantsusesõbralikud erakonnad laostusid täieliselt. Suur osa nende liikmeist

valgus Prantsusmaale, kus nad revolutsiooni hoogsalt kaasa tegid, lootes selle kaudu vabastada ka oma kodumaa. Preisi sõjavägi lahkus juba aasta lõpul maalt, jäädes ilma isegi operatsioonikuludest, mis tõusid 6 miljoni taalrini.

Järgmisel aastal sõlmisid Holland, Inglismaa ja Preisi kolmikliidu, kohustudes üksteist sõjaliselt abistama ja töötades hoida Hollandi riigikorda niisugusena, nagu nad selle olid kindlaks määranud.

BELGIA.

Vanasti asusid belglased Seine'i ja Reini jõgede vahel, kuid nihkusid sealt kord-korralt põhja-lääne poole kuni mereni. 57. aastal enne Kristust, kui Julius Caesar nende maa vallutas, elasid nad juba oma praegusel asupaigal. 1384. ja 1451. aastate vahel langesid nad koos Hollandiga prantsuse Burgundide dünastia valitsuse alla, 1482. a. Habsburgide ning hiljem Hispaania alla. Sel ajal oli Belgia õitsval järjel ja Antverpenit peeti üheks rikkamaks linnaks Euroopas. Pärast Hispaania pärilussõda läks Belgia 1713. aastal Austriale, kelle pärilussõjas (1740—48) tal palju kannatada tuli, olles peagu kogu sõja kestel vallutatud prantslaste poolt. Ka sõja lõppedes jäi ta kuni riigihoidja Karl Lotringi surmani (1780) prantsuse kultuuri mõju alla.

Viimasele järgnes riigihoidjana, õigupoolest Austria kuobernerina, Saksen-Tescheni hertsog Albert, Austria kuninga ja Saksa keisri Joseph II õemees. Kuna viimane parajasti siis oma mitmesugustest rahvustest koosnevas riigis oli teostamas võrdlemisi demokraatlikke reforme, siis tühistas ta ka Belgias 1781. a. seisuslikud privileegiumid, mis seal 1713. a. Utrechti rahulepinguga maksma olid pandud. Loomulikult astusid aadlikud ja vaimulikud Joseph II uuenduskavadele ägedalt vastu. Ka laialdastele rahvakihtidele näisid need liiga varajasena ja liiga suures vastuolus olevat nende seniste harjumustega. Ka ei meeldinud liberaalsemaile olluseile Joseph II püüd Belgiat tihedamalt siduda Austria keskendatud riigivõimu külge, mis ähvardas lõplikult hävitada rahva iseseisvuspüüded. Nii sündis siis, et peagu kogu rahvas nende uuenduste vastu välja astus, kuigi need sisuliselt olid sihitud just aadlike, peamiselt aga vaimulike vastu. Ususallivuse akti vastu protesteeris peapiiskop otsekohe. Kui aga 1786. aastal Louvaini riiklik vaimulik

seminar asutati ja kõik senised seminarid sulgeda taheti, tõstsid viimaste õpilased avaliku mässu, mille mahasurumist polnud enam võimalik teostada relvastatud jõududeta. Kui sellele veel 1. jaanuaril 1787. a. lisandus administratiivne edikt, millega kõik endised seisuslikud provintsivalitsused kaotati, asendades neid ühise Madalmaade Ülemnõukoguga, siis muutus käärimine üldiseks. Eriti agaralt ässitasid rahvast Austria vastu Kaputsiini ordu mungad, seades võitluse sihiks ja hüüdsõnaks Belgia iseseisvuse. 30. mail alistus riigihoidja mässuliikumisele ja andis lubaduse, et ta Viinis mõju avaldab vana korra uuesti jaluleseadmiseks Belgias. Kuid Joseph II ei nõustunud sellega ja kutsus ta koos abikaasaga (oma õega) mässuliselt maalt ära, saates sinna sõjaväelise ülemjuhatajana krahv Murray. Kuna ka see ei mõjunud ja Ülemnõukogu mässulistega ikkagi läbirääkimistesse astus, kutsus ta Murray septembris jälle Viini ning sundis nüüd riigihoidja-paari 1788. a. jaanuaris uuesti Belgiasse minema, andes neile ministreina kaasa energilise kindral Altoni ja krahv Trautmannsdorfi.

Kuid vahepeal oli käärimine juba haripunkti tõusnud. Terve maa oli üle külvatud omaalgatusel korraldatud kaitsesalkadega ja isamaalike ühingutega. Mässuline liikumine arenes õigupoolest kahes erinevas, üksteisele isegi vaenulises harus: tagurlised klerikaalid van der Nooti juhatusel ja prantsusesõbralikud demokraadid Voncki juhtimisel. Mõlemad juhid asusid Hollandis, koondades seal oma pooldajaid, muretsedes neile relvi ja astudes selleks ühendusse isegi välisriikidega.

1788. a. sügisel keeldusid Brabant'i ja Hainaut' provintsid maksude maksmisest. Sellele vastas riigihoidja nende provintside esinduskogude laialisaatmisega. Nüüd tungisid Hollandis korraldatud mässuliste salgad kindral van der Meersch'i juhatusel Belgiasse. 26. okt. 1789. a. kohtasid nad Turnhout'i juures Austria sõjajõududega ja saavutasid hiilgava võidu. Brabant'i ja Hainaut' provintsidele lisandus nüüd veel Flandria, kuna vallooned suurtes salkades Austria sõjaväest mässuliste poole üle läksid. Kuigi Joseph II nüüd järele andis ja kõik vanaviisi lubas jätta, oli juba hilja: 10.—12. dets. 1789. a. muutus mässuline liikumine üldiseks ja austerlased olid sunnitud maalt lahkuma, taganedes suures korratuses algul Namur'i ja Luxembourggi. 23. dets. marssis van der Meersch Brüsseli. 7. jaanuaril 1790. aastal astusid maa esindajad Brüsselis suvepäänseks asutavaks kongressiks kokku ja kuulutasid 20. jaanuaril Belgia ühendatud Riikide

V a b a r i i g i a v a l i k u l t v ä l j a . K u i d p a i s u v a d l a h k h e l i d V o n c k i
d e m o k r a a t i d e j a v a n d e r N o o t i k l e r i k a a l i d e v a h e l v ö i m a l d a s i d
A u s t r i a u u e l e v a l i t s e j a l e L e o p o l d I I v a l l u t a d a B e l g i a u u e s t i
1790. a. lõpuks, kuna prantsuse Rahvuskogu polnud siis veel

Mässuline Kaputsiini munk.

ametlikult tühistanud liidulepingut Austriaga ega võinud see-
pärast Belgias avalikult Austria vastu välja astuda. Ka hoi-
dis Prantsusmaad tagasi iseseisva Belgia klerikaalne iseloom,
mille vastu Rahvuskogu Prantsusmaal just siis ägedalt võitles.

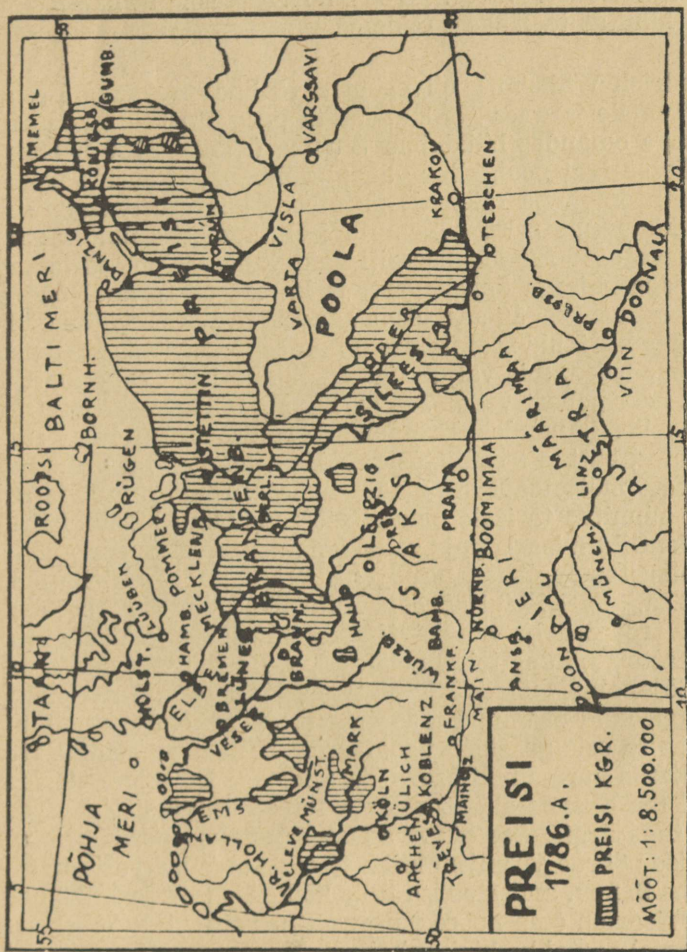
PREISI.

Kesk-Euroopas algas XVIII sajand uue riigi loomisega. See riik etendas hiljem saksa soost rahvaste poliitilises arenemises tähtsat osa, sest juba algusest peale seadis ta oma eluliseks ülesandeks kõikide saksa rahvaste ühendamise rahvuslikuks tervikuks. See uus riik oli Preisi.

16. novembril 1700. aastal kuulutas Brandenburgi kuurvürst Friedrich III, kes ühtlasi oli ka Preisi hertsog, enese Preisi kuningaks Friedrich I nime all. Et ka Austria saksa rahvaid samuti enda ülemvõimu alla püüdis saada, siis ei meeldinud uue riigi loomine talle kuigi palju. Austria nõustus tunnustama Friedrich I uut tiitlit ainult tingimusel, kui Friedrich Austriaga liitu astub ja prantslaste vastu otsekohe 14 000 meest saadab, Saksa keisri valimisel oma hääle Austria Habsburgidele annab ning Saksa riigipäeval kõigis tähtsais küsimusis Austria kasuks hääletab. Võtnud vastu need tingimused, Friedrich I kroonis end ise Königsbergis 18. jaanuaril 1701. aastal ja sõitis 6. mail Preisi kuningana pidulikult Berliini. Kuigi teised katoolikud riigid protesteerisid uue kuningriigi loomise vastu, polnud sel olulist tähtsust, sest kohe algas Hispaania päriussõda, millest uus riik Austria ja Inglismaa liitlasena osa võttis. Ja et need sõja võitsid, muutus ka Preisi seisukoht seetõttu kindlamaks. Prantsusmaa ja Hispaania lahutati teineteisest, Inglismaa sai Gibraltari, Austriale anti Belgia, Milaano, Napoli ja Sitsiilia ning Preisi kuninga tiitel saavutas nüüd ka teiste Euroopa riikide tunnustuse.

Friedrich I ei saanud küll ise enam seda tunnustust kuulda, sest ta suri mõni kuu enne lõpliku rahu sõlmimist, mis toimus Baadenis 7. sept. 1714. aastal. Temale järgnes ta poeg Friedrich Wilhelm I (1688—1740), kes oli abielus Inglise kuninga George I tütreaga. Tänu oma kindlale iseloomule ja äärmiselt valjule kokkuhoiule, suutis ta uuele riigile oma 26-aastase valitsemise kestel luua kindla aluse. Tol ajal moes olevat suurejoonelist õukonna-elu pidas ta asjatuks pillamiseks ja vähendas õukonna koosseisu 50 inimeseni. Kadusid ka uhked söögid, pidustused ja ballid. Isegi kuninglike losside sisseseaded müüdi. Õukonnas, samuti ka Saksa riikide saadikutega rääkis Friedrich Wilhelm I ainult saksa keelt. Seni aga oli valitsenud igal pool üldiselt prantsuse keel. Säärases valjus lihtsuses pakusid mõningat vaheldust vaid sõjaväelised paraadid ja jahiretked. Riigi valitsemist juhtis kuningas isiklikult, töötades välja kõik kavad kuni pisimate üksikasjadeni. Samuti nagu Peeter

Suur, kasutas ka Friedrich Wilhelm I ohtrasti keppi nende turjal, kes talle kuidagi meelehärmi sünnitasid. Öhtud veetis ta nn. „tubakakolleegiumis“, kuhu kuulusid valitud isikud. Seal suit-

Preisi kuningriik 1786. aastal.

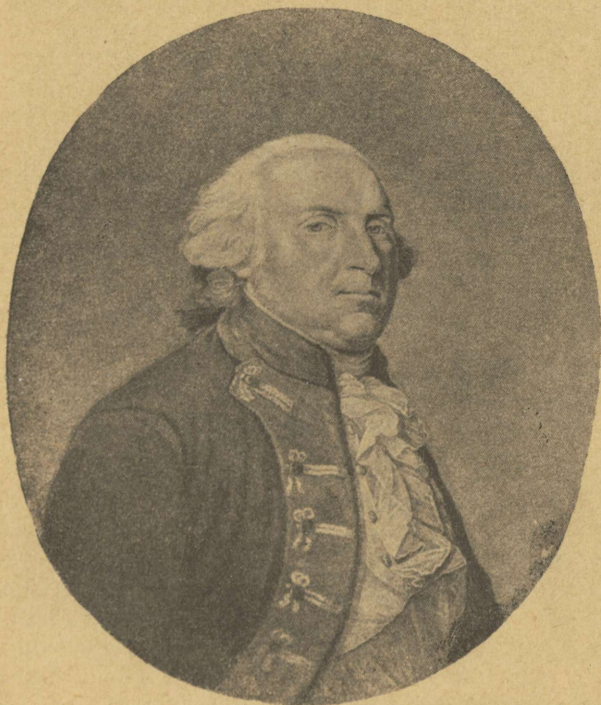
setati pikkadest piipudest hollandi tubakat, joodi suurtest kannudest kanget õlut, tehti nalja ja otsustati tihti ka tähtsaid küsimusi. Seetõttu hindasid eriti välisriikide saadikud kutset tubakakolleegiumi olenguile väga kõrgelt.

Oma suure kokkuhoiuga tõstis Friedrich Wilhelm I riigi tulud neljalt miljonilt seitsme miljoni taalrini aastas, mis omakorda võimaldas suurendada sõjaväge 38 000 mehelt (1713. a.) 89 000 meheni (1740. a.). Küll aga ei tunnud ta mingit huvi ei teaduse ega kunsti vastu. Leibniz'i pidas ta narriks ja Wolff'i kihutas ta Hallest minema.

Friedrich Wilhelm I oli esimene tõeline preislane Preisi troonil. Temale järgnes 1740. aastal ta poeg Friedrich II, kes õigusega omandas hüüdnime Suur (1712—1786). Kuigi ta isa eelistas igal pool, kus vähegi võimalik, kõnelda saksa keelt, sai troonipärija täieliselt prantsuse kasvatuse, nagu see tol ajal kõrgemas seltskonnas üldiselt kombeks oli. Noore printsi kasvatust ratsionaliseeriti vaid vana ajaloo ja ladina keele väljaheitmisega õppekavast, ja ka see oli tol ajal õigegei julgeks uuenduseks. 16-aastasena saadeti ta Dresdeni õukonda end täiendama. Kuid seal ilmneseid noores Friedrichis säärased iseloomuomadused, mis valjule ja nõudlikule isale vähe lootust jätsid, et noormehest võiks saada kunagi väärikas kuningas Preisi troonile. Andudes Dresdenis kergemeelsele elule, eriti naiste suhtes, sattus ta võlgadesse. Ka omandas ta prantsuse vabameelsete mõtteteadlaste maailmavaate. Enim muret ja südamevalu sünnitas ta isale oma ebasõjameheliku lodeva käitumisega. Konfliktid isa ja poja vahel võtsid sedavõrd terava ilme, et poeg otsustas Inglismaale põgeneda, kasutades selleks oma reisi 1730. a. suvel Reini äärde. Kuid üks noor paaž sai ärandjaks ja troonipärija vangistati koos oma sõbra ja abistajaga, leitnant Katte'ga, kuna teisel abistajal, v. Keith'il, põgeneda õnnestus. Sõjakohus mõistis Keith'i tagaselja surma, Katte eluksajaks vangi, kuid ei teinud troonipärija enda kohta mingit otsust, jättes ta esialgu siiski vanglassse. Hiljem muudeti Katte vanglakaristus surmanuhtluseks ja viidi see ka täide, pealegi Friedrichi toa akende all, et näidata temale kujukalt ta kergemeelsuse tagajärgi. See närvivapustus kutsus noores printsis esile täielise pöörde ja hiljem kiitis ta tihti oma isa valju käitumist. Juba 9. nov. andestas isa talle kõik täieliselt ja 1736. aastal asus Friedrich oma noore naisega Rheinsbergi lossi elama, astudes samal aastal ka kirjavahetusse Voltaire'iga. Siis valmis tal ka esimene poliitiline teos, mis alles pärast ta surma, 1788. aastal, saksakeelsena trükist ilmus (Betrachtungen über den gegenwärtigen Zustand des europäischen Staatensystems). Järgmine teos, „Antimachiavelli“, valmis 1739. aastal. Selles seab ta oma tulevase valitsemise juhtnööriks: „Kuningas on

oma rahvaste esimene teenija“ (Le roi est le premier serviteur de ses peuples).

Sääraselt ettevalmistatuna tuli tal 1740. aastal 28-aastase noormehena Preisi troonile astuda. Samal aastal suri ka Austria kuningas ja Saksa keiser Karl VI. Kui Friedrich selle teate sai, kirjutas ta Voltaire'ile: „Vana riikliku süsteemi täielise üm-

Friedrich Wilhelm II, Preisi kuningas
(1744—1797).

berkorraldamise hetk on nüüd käes.“ Ja tõepoolest näis tal selle „ümbekorraldamisega“ väga kiire olevat, sest asunud vaevalt troonile, väljus ta juba sama aasta detsembris oma sõjavägedega Berliinist, et tungida Austria Sileesiasse, mille ta õige lühikese aja jooksul ka vallutas, sest protestantlik elanikkond tervitas teda seal kõikjal kui vabastajat katoliikliku surve alt. Juba enne asumist sõja-teele oli Friedrich Preisist välja

kuulutanud täielise ususalivuse. 1741. a. juunis sõlmis ta 15-aastase liidu Prantsusmaaga, kes omalt poolt liidus oli Baieriga, kuna Inglismaa koos Hollandiga pidi Austriat abistama. Kuid abi asemel katsusid inglased Austriat ja Preisit lepitada, et nii isoleerida Prantsusmaad. Sel korral ei tulnud sellest küll midagi välja, sest kummagi riigi sihiks oli ülemvõimu saavutamine väikeste Saksa riikide ühendamisel ja juhtimisel. Sõda kestis vahelduva õnnega tervelt 8 aastat ja lõppes rahuldavalt kummalegi vastasele: Sileesia jäi Preisile, Maria Theresia tunnistati Austria seaduslikuks pärijaks ning tema mees Franz Stephan Saksa keisriks. Oli loomulik, et Preisi suurenemine ja tugevnemine teistele kuigi hästi ei meeldinud. Juba 1753. aastal otsustas Vene Riiginõukogu seada oma tulevase poliitika põhialuseks Preisi nõrgestamise, võimalikult isegi täielise hävitamise. 1756. aastal õnnestuski venelastel luua Preisi vastu vägevat koalitsiooni, millest peagu kõik Euroopa suurriigid osa võtsid, välja arvatud ainult Inglismaa, kellega Preisi samal aastal erapooletuse-lepingu sõlmis. Et aga Inglismaa prantslastega sõjas oli, siis ei saanud ta Preisi nimetamisväärselt aidata. Koalitsiooni eesmärgiks oli Preisi täieline jagamine: Sileesia pidi tagasi minema Austriale, Ida-Preisi — Poolale, Kuramaa ja Zemgale — Venemaale, Pommeri — Rootsile, Magdeburg — Saksile, Luxembourg, Chimay ja Beaumont — Prantsusmaale.

Sellest suurejoonelisest kavast sai Friedrich inglise saadiku kaudu teada. Ta otsustas oma vaenlastest ette jõuda ning kahele nõrgemale — Saksile ja Austriale — kohe peale tungida. Preisi sõjavägi oli võitlusvalmis ja riigikassas 18 miljonit taalrit. Nii algas 1756. aastal Seitsme-aastane sõda. Algul Friedrichil oli küll tähelepandav edu, kuid järgmisel aastal seisis ta juba õige lähedal kokkuvarisemisele. Sellest pääsis ta vaid tänu oma vastaste kõhklemisele ja loidusele. Kuna lõpupoole õnn jällegi tema poole kaldus, siis lõppes see vaheldusrikas sõda Preisile status quo säilitamisega. Kaotajaiks osutusid Prantsusmaa ja Hispaania, kes olid sunnitud loovutama mõned asumaad Inglismaale. Ka viimne Friedrichi sõda, nn. „kartulisõda“ (1778—1779) lõppes Preisile niisama hiilgavalt kui eelmisedki, nii et Austria vana kantsler Kaunitz sel puhul olevat ütelnud: „Kui Austria ja Preisi mõõgad veel kord kokku pörkavad, siis ei panda neid enne tuppe, kui lõppotsus on langenud, — ja see peab olema selge, täieline, lõplik.“

Oma teoses „Valitsemisvorm ja vürsti kohustused“ (1777) ütleb Friedrich, et absoluutne monarhia võib olla parim, aga

ühtlasi ka halvim valitsemisvorm, olenedes sellest, kuidas keegi oma võimu käsitab. Kuna ta ise vaevalt hinge surematusse uskus, siis pooldas ta oma riigis täielist ususalivust. Ta arvas: „Rahvad pole endile vürste mitte selleks seadnud, et neilt ettekirjutusi saada, mida nad uskuma või mitte uskuma peavad.“

Krahv Ewald Friedrich von Hertzberg.
Preisi kantsler (1725—1795).

Prantsuse teravaim absoluutse võimu arvustaja Voltaire elas kolm aastat Friedrichi juures Potsdamis (1750—1753), saades 5000 taalrit aastas ühes prii korteri ja ülalpidamisega. Oma prantsuse kasvatuse tõttu tundis Friedrich põhjalikult prantsuse kirjandust, kuna ta saksa kirjanduses sellevastu täieline võhik oli. Ta ei võinud aimatagi, et just tema suur kuju algava saksa kirjanduse ja rahvusliku ühistunde õhutamajaks sai, kuna ta ise oma elu jooksul küll vist ühtegi saksa-keelset kirja ei kirjutanud. Oma valitsemises tugines ta sei-

suste vahedele: aadlik ei saanud võtta kodanlikke ameteid ja kodanlus ei saanud osta aadlike maid. Ta viis riigi sissetulekud 20 miljoni taalrini aastas. Sellest 13 miljonit kulutas ta sõjaväele, 4 miljonit õukonnale ja tsiviilametkonnale ning 3 miljonit — varanduse kogumiseks. 1786. aastal, Friedrichi surma-aastal, oli Preisi riigikassas juba 55 miljonit taalrit.

Kuid vaatamata tublile sõjaväele ja kogutud rahale, peitus Preisi sisemises korras suuri nõrkusi, mis tänu Friedrich II geeniusele ja raudsele distsipliinile ei saanud esile kerkida. Et aga riiki edasi arendada ja vajalisi reforme ellu viia, vajas Preisi pärast Friedrich II-st niisama suurt geeniust. Seda geeniust aga polnud, sest Friedrichi vennapoeg Friedrich Wilhelm II (1744—1797), kes temale Preisi troonil järgnes, polnud suuteline teostama seda hiigelülesannet. Sel puhul kirjutas Mirabeau, kes siis parajasti Berliinis viibis: „Kõik läheb hästi ja nagu iseendast seni kaua, kuni välispoliitiline olukord püsib rahulikuna ja ühtlasena. Kuid esimese kahuripaugu juures või esimesel tormisel silmapilgul langeb kogu see keskpärasuse ehitusvõrk rüusinal kokku.“

Friedrich Wilhelm II oli peagu kõigis asjus täieline vastand oma suurele eelkäijale. Juba oma välise kogu poolest oli ta päris hiiglane ehk „ilmatu suur lihamass“, nagu tema kohta üks Austria diplomaat kujukalt tähendas. Ta väljendas end raskusega lühikestes ja katkendlikes lauseis. Kuid kõige rohkem erines ta oma eelkäijast just vaimult ja iseloomu-omadustelt. Olles usklik ja samal ajal vallutatud kõikidest kire-pahedest, olles täis eelarvamisi, uskudes isegi vaimudesse ning tegeldes okultismiga, sattus ta selle tagajärjel oma isiklikus elus suurtesse vastuoludesse. Ta takerdus ususallimatusse, pidas võimalikuks mitme seadusliku naise pidamist, sõbrustas igasuguste okultistlike intrigantidega ja umbusaldas riigi kõige väärikamaid ja siiramaid isiksusi. Prantslasi pidas ta kergemeelseiks ja vallandas nad riigiteenistusest, kõikjal püüdis ta rääkida vaid saksa keelt ning võitles prantsuse kommete ja vaimu vastu.

Juba 1788. aastal andis ta edikti, mille põhjal kõik vaimulikud ja kooliõpetajad valju järelevalve alla seati. Samal aastal pandi maksma ka raamatute ja ajakirjanduse tsensus. Loomulikult sünnitasid need tagurlikud määrused tõusvas saksa intelligentsis palju meelehärmi, kutsudes esile isegi suure sule sõja. Oma okultistlike kalduvuste tõttu sattus Friedrich Wilhelm tugevasti kahe mehe mõju alla, kes seda kuninga nõrkust osavasti oskasid kasutada endi isiklikes ja vahel koguni välisriikide huvides. Need kaks meest olid Johann Rudolf von Bischoffswerder ja Johann Christoph von Wöllner.

Esimene uskus vähemalt ka ise vaimudesse ja ühenduse võimalusse nendega, kuna teine aga kõike seda vaid teeskles. Et Friedrich Suur ta omal ajal vangistas, siis vihkas ta kõike, mis kuidagi ühenduses seisis suure kuningaga. Teesklemise ja intiimide abil õnnestus tal pääseda okultistliku ühingu „Rosenkreutz'i“ liikmeks, kus ta Bischoffswerderiga tutvus ning sellele meeldida oskas. Hiljem sai ta koguni ministriks.

Johann Rudolf von Bischoffswerder.
(1741—1803).

Nende kahe mehe mõju Friedrich Wilhelmile oli määratu suur, kaugelt suurem kui ühegi naise mõju. Muidugi peitus kahe peafavoriidi taga terve leegion alamfavoriite, kes keeruliste niitide kaudu terve riigi mehhanismi endi võimusesse haarasid. Tolleaegsed välisriikide diplomaadid kirjutasid oma valitsustele, et teatava summa eest on võimalik teada saada ükskõik millist Preisi riigi saladust. Austria kuningas pidanud koguni järjekindlalt päevikut kõikide Preisi valitsuse kavatsuste kohta.

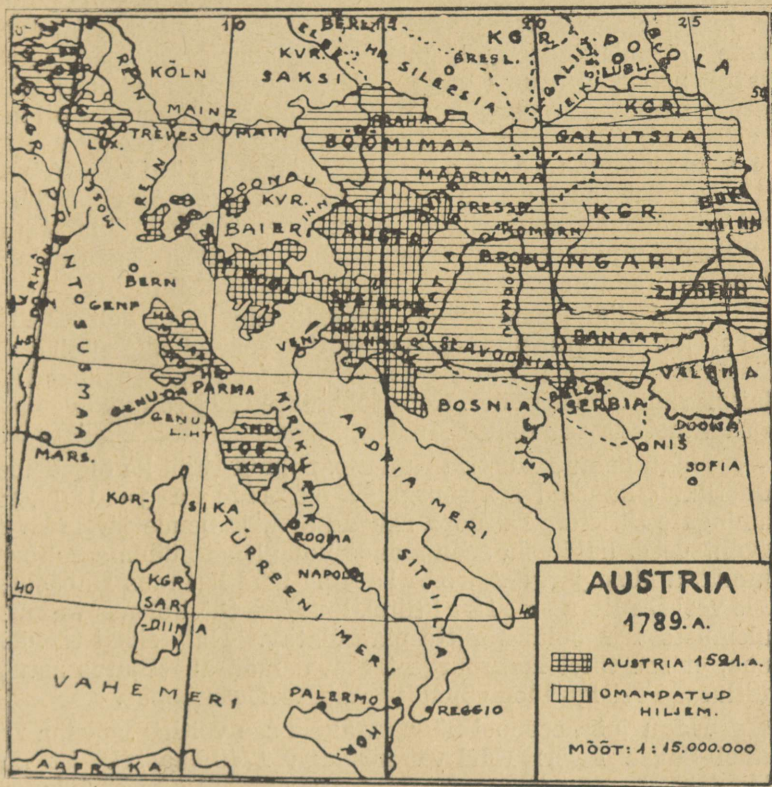
Ka välispoliitiliselt hakkas nende prantsusevaenuliste okultistide mõju varsti end tunda andma. Bischoffswerderi isiklikul vaheltsobitusel algasid salajased läbirääkimised Austria kuningaga Preisi-Austria liidu loomiseks, kuna mõlema riigi ametlikud kantslerid — krahv Hertzberg ja vürst Kaunitz — neist kavatsusist vähimatki ei teadnud ja endises sihis edasi töötasid. Prantsuse revolutsiooni puhkedes muutusid need läbirääkimised päev-päevalt ikka tihedamaks, kuni lõpuks nimetatud liit saigi teoks. Vana Kaunitz vihastas selle avalikuks tulekul sedavõrd, et oma ameti maha pani. Preisi-Austria liit sõlmiti eriliselt just Prantsuse revolutsiooni mahasurumiseks, muidugi ka tagamõttega, et kumbki liitlane Prantsusmaa loodetaval jagamisel siis ka ennast ei unusta. Friedrich Wilhelm II pidas seda võrdlemisi kergeks operatsiooniks, sest et ta sõjaväed Hollandi ju peagu vastupanuta olid vallutanud. Temasugune mees ei võinudki aru saada, et revolutsiooniline prantsuse rahvas pole mitte killustatud Holland. Ta ei suutnud ka ette näha, et see avantüür Preisile kallilt maksmata läheb ja et kogu riik selle läbi kokkuvarisemisele õige lähedale satub.

Friedrich Suure pärandina leidis Preisil ka kogukas arv prantsusesõbralikke elemente. Uue kuninga valitsemise algul sulasid nad küll kokku, kuid hakkasid päev-päevalt jälle toibuma, kuna neile lisandusid opositsioonilistel kaalutlustel kõik need rohkearvulised vabameelsed kihid, kes rahul polnud okultistlike favoriitide võimutsemisega. See nn. „prantsuse“ erakond propageeris liitu Prantsusmaaga, et jätkata võitlust Austriaga, „Preisi ajaloolise vaenlasega“. Selle erakonna juhtivateks meesteks olid siis Friedrich Suure vend prints Heinrich ja Braunschweigi hertsog Karl Ferdinand. Eriti viimane oli niihästi Berliinis kui ka Pariisis väga heas kuulsuses. Saatuse iroonia tahtel määrati just tema Preisi-Austria ühendatud vägede ülemjuhatajaks, et revolutsioonilist Prantsusmaad sundida loobuma kardetavatest vabaduse põhimõtetest. Tema auks tuleb mainida, et ta sellest ülesandest kuigi vaimustatud polnud ning 1795. aastal energiliselt Prantsuse-Preisi rahu ja liidu kasuks töötas.

Paljud ajaloolased on arvamusel, et Friedrich Wilhelm II, astudes liitu Austriaga, tegi saatusliku vea, millele järgnes ligi 150 aastat kestev vaen Prantsusmaaga ja mis nüüd nii tugevaks on kasvanud, et vaevalt veel võimalik on neid kahte rahvast teineteisega jäädavalt lepitada.

AUSTRIA.

1789. aastal oli Austria niihästi pindalalt kui ka elanike arvult peagu võrdne Prantsusmaaga: ta 140 tuhandel ruutkilomeetril elas 24 miljonit inimest. Kuid sel suurel kehal puudus orgaaniline ühtlus, sest ta rahvastik koosnes väga isesugustest

Austria 1789. aastal

ja üksteisest põhjalikult erinevaist rahvustest, kes olid sattunud juhuslikult, pärivuse teel Habsburgide valitsuse alla. Pealegi olid Austria üksikud osad kogu Euroopa mandril laiali paisatud, lahutatud nii üksteisest kui ka keskusest võõraste riikidega. Õigupoolest polnudki Austrial keskust, kui selleks mitte lugeda riigi pealinna Viini selle ümbruses elavate sakslastega. Nii oli

sel kummalisel riigil igalpool küll servi ja otsi, ei kusagil aga õiget ja tugevat keskust.

Säärase kompaktse keskkoha puudumine muutus Austriale kahjustavaks teguriks, niipea kui vajadus tõusis astuda võitlusse Preisiga ülemvõimu pärast vähemate Saksa riikide seas. Kuna polnud olemas Austria rahvust ja kuna polnud ka mingisugust lootust seda luua Austria mitmekesiste rahvaste ühtesulatamise teel, siis olid Austria valitsejad paratamatult sunnitud asuma ainsale võimalikule teele, et luua selles heterogeenisel kehas võimsat keskkoha: see ainus tee oli mõne naabruses asetseva suurema Saksa riigi vallutamine ja orgaaniline liitmine Austria enda saksa soost rahvaga. Ainult säärasel teel oli võimalik anda riigile kompaktne etnograafiiline keskus, millesse siis pikkamööda saaks haarata ka teisi Saksa riike ja sinna sulatada ka kõiki teisi Austria rahvaid.

Viini riigimeeste pilgud langesid siin kõigepealt Baierile, kui geograafilise asendi tõttu sobivaimale riigile. Nii näeme siis Austria XVIII sajandi välispoliitikas domineerimas Baieri vallutamise püüet. Kord tahetakse teda vallutada sõjaga, kord vahetada rahulikult Austria Madalmaade (Belgia) vastu.

Nagu polnud Austria rahvust, polnud riigil ka õiget nime. Ametlikult kandsid Habsburgid Böömimaa ja Ungari kuningate tiitleid. Euroopa rahvad aga, ja nende järele ka riigivalitsused, hakkasid seda maade kompleksi hüüdma valitseva suguvõsa nime järgi Austriaks. Küll lisandus Habsburgidele veel Saksa keisri tiitel, kuid see tiitel olenes valimiste tulemustest ja polnud mitte pärandatav. Näib siiski tõenäolisena, et see tiitel Habsburge teataval määral mõjutas astuma võitlusse Preisiga ülemvõimu pärast Kesk-Euroopas.

Nagu juba eespool nägime, algas see võitlus mõlema riigi vahel Saksa keisri Karl VI surmaga 1740. aastal. Et Karl VI-ndal polnud meessoost pärijat, siis määras ta selleks oma tütre Maria Theresia. Juba enne surma hankis ta kõigilt Euroopa valitsejailt pühaliku töotuse oma pärilusakti ehk nn. pragmaatilise sanktsiooni tunnustamiseks, loovutades selle saavutamiseks vajaduse korral isegi maa-alasid. Vaevalt oli ta aga surnud, kui pragaamtilisest sanktsioonist keegi enam midagi teada ei tahtnud. Ka kõige pühalikumad töötused olid ununenud. Isegi Austrias endas ei peetud sündsaks, et riigi valitsemine naise kätte läheb. Algas 8-aastane Austria pärilussõda (1740—1748), mille lõpul pragmaatiline sanktsioon siiski maksvaks tunnistati. Maria Theresia päris Böömimaa ja Un-

Joseph II, Austria kuningas ja Saksa keiser
(1741—1790)

gari kuninga tiitli ja ta mees Franz Stephan valiti Saksa keisriks.

Kuigi Maria Theresia ja Friedrich Suur olid omavahel peagu lakkamatult vaenujalal, oskasid nad siiski hinnata teineteise väärtust. Ka Maria Theresia töötas varahommikust hilja õhtuni, lugedes isiklikult läbi isegi kõik kirjad. Ta igapäevane töökava oli täpselt ja vankumatult kindlaks määratud. Ka kõige raskemal hetkil suutis ta ikka külmavereliseks jääda ja seisukorda suurimas rahu läbi arutada. Võttes nii mõneski asjas eeskuju oma suurimalt vaenlaselt, pani ka tema kõige enam rõhku tugeva sõjaväe loomisele ja riigi sissetulekute suurendamisele. See polnud kerge ülesanne. Maksude määramise õigus kuulus Austrias üksikute provintside maapäevadele, kus jäme ots oli aadlike ja vaimulike käes. Summad laekusid visalt ja veel visamalt jõudsid nad Viini. Austria oli Euroopas juba traditsiooniliselt tuntud kroonilise rahapuuduse all kannatava riigina. Tema sõjakulusid pidid tasuma järjekindlalt ta liitlased. Samasuguseid raskusi, kui mitte suuremaidki, oli Austria oma sõjavägede koondamisega. Neid tuli koguda riigi laialipaisatud osadest ja vahel ei saadud neist pooltki kokku. Teoreetiliselt tõusis Austria sõjaväe suurus 200 000 meheni, kuid oldi õnnelik, kui suudeti mobiliseerida 70—80 tuhat.

Maria Theresial oli kombeks teostada kõiki reforme pikka-mööda, järk-järgult, vältides järske hüppeid ning hoidudes satumast vastuollu Austria mitmesuguste rahvaste omapäraga. Tema algatusel astuti esimesi samme pärisorjuse kaotamiseks ja talupoegade vabastamiseks. Kuigi ta ise oli sügavalt usklik katoliiklane, pani ta protestantide tagakiusamisele 1774. a. siiski kindla piiri ja vähendas Austrias tunduvalt paavsti võimu. Ainult õukonna elu ei suutnud või ei tahtnudki ta lihtsustada. See muutus Maria Theresia valitsemise ajal just eriti hiilgavaks. Kuningakoja kuldseid lauanõud üksi maksid üle miljoni kuldna. Maria Theresia tallides leidis üle 2000 hobuse uhkete tõldade vedamiseks mööda Viini tänavaid.

1765. a. suri Maria Theresia mees Franz Stephan ja samal aastal valiti nende poeg ja troonipärija Joseph II (1741—1790) Saksa keisriks. Austria valitsemist ei andnud ema oma 24-aastasele pojale siiski veel täieliselt üle. Ta sai vaid regendi tiitli ja kaasvalitsemise õiguse.

Tolleaegsete kommete kohaselt oli ka Joseph saanud prantsuse kasvatuse. Analoogiliselt Friedrich Suurele oli ka tema läbiimbunud suurte prantsuse mõtteteadlaste vabameelsusest. Iseloomult oli Joseph II oma ema täieline vastand: tal polnud püsivust teostada oma kavu ettevaatlikult ja järk-järgult, nagu

seda tegi ta ema. Ta kärsitu vaim ei leppinud pikaldase tegutsemisega. Kui tal valmis mingisugune kava, siis asus ta selle teostamisele säärase kiiruse ja kärsitusega, et Friedrich Suur kord tema kohta tähendas: „Keiser teeb ikka teise sammu enne esimest.“ Ja plaane oli tal palju. Tähtsaimaks neist pidas ta Baieri vallutamist, millele pidi järgnema Austria valitsemise tsentraliseerimine ühes demokraatlike reformidega.

Leopold II, Austria kuningas ja Saksa keiser
(1747—1792)

Kui Baieri vürst Maximilian Joseph 1777. a. lastetuna suri, arvas Joseph II saabunud olevat paraja hetke oma kavade teostamiseks. Ka lootis ta prantslaste abile ja preislaste erapooletusele, sest ta arvas, et äkilise ja ootamatu Baieri vallutamise korral Preisil mahti pole vahele segada. Ja nii tungisid austerlaste sõjaväed pärast Maximilian Josephi surma Alam-Baierisse. Kuid Joseph II lootused ei täitunud: prantslased

olid parajasti aitasid ameeriklasi nende iseseisvusvõitluses Inglismaa vastu ja neil polnud seepärast ei võimalust ega kahtmist abistada Austriat. Friedrich Suur polnud Baierit lasknud silmast ning oli sõlminud juba enne Maximilian Josephi surma Venemaaga kaitseliidu Austria vastu. Ka teised Saksa riigid olid Friedrichi mõjul Baieri vallutamise vastu. Nad esinesid Saksa Riigipäeval sellekohase protestiga ja määrasid Baieri uueks vürstiks Maximilian Josephi venna, Saksi kuninga Alberti. Nii lõppes see „kartulisõda“, nagu austerlased seda ise naljatades nimetasid, Austria ja Preisi sõjavägede lihtsa manööverdamisega, ilma ühegi tõsise lahinguta. 13. mail 1779. a. sõlmiti Tescheni rahu, mille järgi Baieri endiselt iseseisvaks jäi ning Joseph II sunnitud oli avalikult loobuma oma nõudmistest. See Preisi hiilgav poliitiline võit vihasas kärsitult Josephit sedavõrd, et ta otsustas Venemaaga sõprust sobitada. Järgmisel aastal reisiski ta Venemaale ja kohtas seal Katariina II-ga, kuigi Maria Theresia sellega päri polnud. Kuid Maria Theresiale ei jäänud enam palju aega vastuseismiseks Austria-Vene liidule, sest juba samal sügisel haigestus ta raskelt ja suri 29. nov. 1780.

Selle suure naise surma puhul kirjutas Friedrich Suur prantsuse teadlasele d'Allembert'ile: „Keisrinnat pole enam! Algab asjade uus korraldamine.“ Ka Joseph II tundis endal nüüd käed vabad olevat. Et Baieri vallutamise kava oli nurjunud, hakkas ta nüüd Austrias demokraatlikke uuendusi teostama ja riigi keskväimu tugevdama. Algust tegi ta omaenda kroonimise korra muutmisega. Traditsiooniliselt krooniti Böömimaa ja Ungari kuningaidseni kummalgi maal eraldi. Joseph aga laskis kõik kroonid kui „ajaloolised mälestused“ Viini tuua. Kogu riigi jaotas ta kolmeteistkümneks kubermanguks, kaotas kõikjal kohalikud pool-föderalistlikud maapäevad. Sellega kaotasid ka seisused oma vana eesõiguse makse määrata. See õigus kuulus nüüd ainuüksi riigi keskväimule. Samuti jäid eesõigustatud linnad ilma oma eriõigustest. Kõikides riigi osades määrati ametlikuks keeleks saksa keel. Kurioosumina olgu mainitud, et näiteks Ungaris ametliku keelena seniladina keel tarvitusel oli. 1787. aastal jõustus ka uus ühtlane seadustik, milles surmanuhtluse piirid olid tunduvalt kitsendatud ning mille järgi kõik seisused kohtu ees üheõiguslikeks tunnistati. Pärisorjuse kaotas ta Austria Saksa osas 1781. a. ja Ungaris 1784. aastal. Et elustada kaubandust ja omamaa tööstust, keelas ta 1784. a. täieliselt välismaa kaupade sisseveo, vabastades sisemaa kaubanduse ühtlasi kõikidest senistest tõketest. Ka usuküsimustes ei jäänud ta vabameelse maailmavaate mõju tulemus-

teta. 13. okt. 1781. a. jõustus ususalivuse edikt. Selle tagajärjel suurenes protestantide arv kohe mitmekümne tuhande võrra, sest paljud olid vaid tagakiusamise hirmul seni varjanud oma protestantlikku usutunnistust katoliikliku sildiga. Ka juutidel avanes nüüd võimalus oma lapsi avalikesse koolesse saata ning tööstustes tegutsema hakata. Olles arvamusel, et kirik peab alluma ilmlikule võimule ja olema toeks ja abiks riigile, segas Joseph II end isegi vaimulike asutuste sisemisse ellu, mis

Vürst Wentzel Anton von Kaunitz-Rietberg, Austria kantsler
(1711—1794)

katoliiklikel mail harilikult paavsti korraldada jäi. Nii keelas ta orduvaimulikel otsese läbikäimise oma Roomas asuvate ülematega. Kõige raskemini tabas aga katoliku kirikut Josephi edikt, millega peagu pooled kloostrid kinni pandi, kuna nende sissetulekud, mis 1788. aastal olid üle 2 miljoni kuldna, nüüd erilisse kirikufondi laekusid. 1786. a. oli Austrias 2062 kloostrit 63 tuhande elanikuga. Neist jäi pärast edikti jõustumist püsima vaid 1324 kloostrit 27 tuhande munga ja nunnaga. See hoop tundus Roomale sedavõrd valusana, et paavst Pius VI 1782. aastal isiklikult Viini tuli. Kuid Joseph II jäi oma otsusele kindlaks.

Järgmisel aastal tegi ta paavstile küll vastuvisiidi, aga ka seal ei andnud ta järele, ähvardades koguni Roomast hoopis lahku löüa, kui paavst teda riiklike reformide läbiviimisel takistab.

Maria Theresia poolt algatatud rahvakoolide võrgu loomise viis Joseph lõpule, nii et iga koguduse piirkonnas pidi olema vähemalt üks algkool. Ka muutus õpetus rahvakoolis sundlikuks. Ülikoolid muutis Joseph kõrgemaiks kooleks, kellede peamiseks ülesandeks oli riigile vajalisi ametnikke ette valmistada, sest riigi valitsemise ühtlustamise ja tsentraliseerimise juures tekkis suur puudus asjatundlikest ametnikest. Ainult kolm ülikooli (Viinis, Prahas ja Lwówis) jäid puht-teaduslike õppeasutustena edasi töötama.

Vaimset tööd soodustas Joseph tsensuurimääruste pehmemdamisega. Tsensuur oli Maria Theresia ajal õige vali. Näitena võiks mainida, et Montesquieu „Seaduste vaimu“ võis tol ajal ainult Maria Theresia isiklikul loal Austriasse sisse tuua. Selle tagajärjel oli siis ka Austria vaimne tasapind õige madal. Kui 1774. a. tehti katset avada Viinis teaduste akadeemia ja selleks Lessing kohale kutsuti, jäi asi siiski soiku, sest et Austrias ei tuntud akadeemia vastu küllaldast huvi. Harrastati vaid muusikat ja lõbusat elu, eriti just viimast, hoolimata Maria Theresia poolt asutatud „Ilmsüütuse komisjonist“. Viin muutus Euroopa lõbutsemis-keskuseks.

Joseph II isiklik elu oli korralik ja lihtne. Ta armastas palju reisida ja tundmatuna rahva seas liikuda. Oma lihtsuse ja armastusväärusega köitis ta kõikide südamed, kel juhus oli temaga kokku puutuda.

Kuid saatus tahtis, et just sellel valgustatud monarhil midagi ei pidanud õnnestuma. 1786. a. kirjutas Mirabeau Viinist Joseph II uuenduste kohta: „Ta läheb vastu voolu, mispärast ka midagi tal ei õnnestu.“ Ja ometi olid kõik Joseph II kavatsused iseendast head, peagu samad, mis Prantsuse revolutsioon kümme aastat hiljem omaks võttis ja Prantsusmaal ellu viis. Austria aga oma mitmekesise rahvastikuga polnud nende jaoks veel küllalt arenenud. Vabadusideed ei äratanud selles kirjus rahvastikus mitte rahvuslikku ühistunnet, vaid pigemini föderalistlikke kalduvusi, kutsudes esile mälestusi endisest iseisivsusest. Ühinemise asemel tõukasid vabadusideed neid üksteisest eemale.

See Josephi pikk ebaõnnestumiste seeria algas tema valitsemise lõpupoole jälle Baieriga, nagu tuntud „kartulisõdagi“. Ta tahtis Baierit nüüd vahetuse teel omandada, pakkudes vastutasuna Belgiat, mis muudest Austria maadest kaugel asetses ja mida seepärast raske oli valitseda. Oma kava teostamiseks sõl-

mis ta Katariina II-ga sõjalise liidu, mille raskuspunkt õigupoolest küll Türgi jagamisele oli asetatud. Kuid jällegi sai Friedrich Suur Josephi kava enneaegselt teada. Ta astus kohe ühendusse kõikide Saksa riikidega, tõstes uuesti üles Saksa vürstide ühinemise küsimuse, mis juba varem oli kõne all olnud. Seni oli Saksa väikeste riikide iseseisvust peamiselt Prantsusmaa toetanud, olles paljudega neist koguni liiduvahekorras. Friedrich II eestvedamisel astus nüüd „Saksa vürstide liit“ 23. juulil 1785. a. Berliinis kokku ja otsustas Saksa põhiseaduse puutumatuna hoida ning Baieri vahetamisele kas või relvadega vastu astuda. Nii nurjus Joseph II kava juba eos ning tema vastane Preisi saavutas väikeste Saksa riikide iseseisvuse ja vabaduse kaitsja aupaiste.

Järgmine löök tuli Belgiast, kes 20. jaan. 1790. a. enese iseseisvaks kuulutas. Ka Ungaris algasid rahutused, peamiselt tagurlike seisuslike elementide ässitusel, kes rahul polnud Joseph II uuendustega. Et vältida Ungari järgnemist Belgia eeskujule, võttis ta 28. jaan. 1790. a. Ungaris tagasi kõik oma uued korraldused.

Nähes nii oma uuenduste süsteemi kokkuvarisemist ja rahvaste eneste vastupanu sellele, jäi Joseph II raskelt haigeks ja suri juba 20. veebr. 1790. a., seega Prantsuse revolutsiooni algul. Tema ja Maria Theresia lähim kaastööline, vürst Kaunitz, oli siis juba 79-aastane, seega liiga vana selleks, et mõista uut aega ja selle nõudeid. Ta tundis vaid Louis XV aegset Prantsusmaad; tal polnud seepärast mingit arusaamist revolutsiooni õigest tähendusest ja võimsusest. Pigemini arvas ta, et tegemist on mingisuguse teise Poolaga, ja tegutses ka sellekohaselt. See põhieksitus sünnitas katastroofi, mida tema järglased vaevalt likvideerida suutsid.

Joseph II-le järgnes Austria troonil ta vend Leopold II (1747—1792), kes alates 1765. aastast Toskana suürhertsogina oli saanud riigivalitsemiseks küllalt pika ettevalmistuse. Kuigi ta maailmavaatelt sarnles oma vennale ja algul Prantsuse revolutsioonisse koguni sümpaatselt suhtus, asus ta Austriat Maria Theresia vaimus valitsema, s. o. uuendusi teostama mitte järsult, vaid järk-järgult, hoidudes seejuures sattumast vastuollu rahvuslike omapärasustega. 2. dets. 1790. a. vallutas ta peagu võitluseta uuesti Belgia ja sõlmis 10. dets. Preisiga, Inglismaaga ja Hollandiga Haagilepingu, millega Belgias endine kord maksuma pandi. Pisut raskem oli tal toime tulla Ungariga, kuid ka see õnnestus lõpuks. Seal seati jälle kõik vanaviisi ja Leopold laskis end Bratislavas traditsiooniliselt Ungari kuningaks kroonida. Välispoliitikas heitis ta kõrvale oma eel-

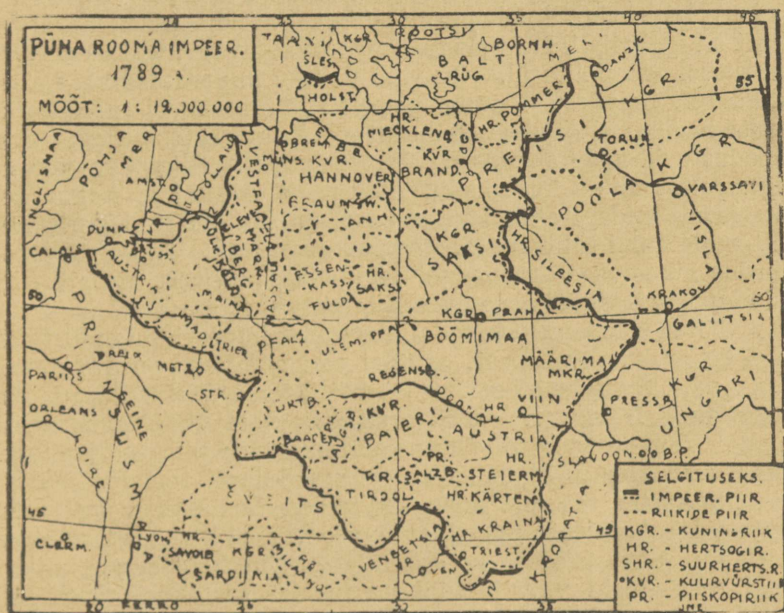
käija Baieri vallutamise kava ja sõlmis 27. juulil 1790. a. Preisiga *Reichenbachi kokkuleppe*, milles mõlemad riigid tõotasid tulevikus loobuda uute maade vallutamisest või liitmisest. See kokkulepe võttis aluse „Saksa vürstide liidult“, mis nüüd jälle vaikselt hingusele läks. Saksa vaimulikud vürstid koonduisid endiselt Saksa keisri Leopold II ümber, mis viimase prestiiži loomulikult ainult tõsta aitas.

Et valmis olla Euroopa sündmustele, millede all siis peamiselt mõeldi Prantsuse revolutsiooni ja vajadust selle mahasurumiseks, lõpetas Leopold õige rutuliselt sõja Türgiga (4. aug. 1791), saades viimaselt vaid mõned piiriäärsed kindlustused. Samuti ei püsinud Austria liitlane Venemaa kuigi kaua enam Türgiga üksi sõjas, sest esile kerkisid Poola jagamise võimalused, mis Katariina II-le näisid palju reaalsemana kui Türki jagamine. Vaja oli vaid Austriat, Preisit ja Rootsit ohutada väljaastumisele revolutsioonilise Prantsusmaa vastu, sest siis poleks neil mahti seista valvel Poola piiridel ja Venemaa võiks seal tegutseda oma ammuste soovide kohaselt. Et see plaan oli aga liialt läbipaistev, siis mõjus Katariina ässitus algul just vastupidiselt: Preisi ja Austria viivitasid oma aktsiooniga just seepärast, et nad enam kui kindlad olid, et nad siis osasaajaina Poola jagamisest välja langevad.

SAKSA RIIGID JA PÜHA ROOMA IMPEERIUM.

Prantsuse revolutsiooni puhkemisel oli Kesk-Euroopas peale Preisi ja Austria veel 350 vähemat saksa rahvastikuga riiki, mis koos Preisi ja Austria teatavate osadega moodustasid nn. *Püha Rooma Impeeriumi*. Nõnda korraldati Kesk-Euroopa Kolmekümne-aastase sõja lõpul *Vestfaali rahu* lepinguga 1648. aastal. Püha Rooma Impeeriumi nimi säilitati tolele riikide ühendusele muidugi nende aegade mälestusena, millal Saksamaa tõeliselt valitses Rooma riiki. XVIII sajandil ei vastanud selles uhkes nimes enam ükski sõna tõelisele olukorrale. Säärane riikide korraldus tekkis Kesk-Euroopas peamiselt kahesugusel põhjusel. Ühelt poolt puudusid sakslastel endil ühise suure Saksa riigi traditsioonid ja nende iseloomus oli kalduvus luua väikesi iseseisvaid organisme, mis grupeerusid valitsevate vürstide dünastiate ümber. Teiselt poolt kartsid tolle aja Lääne-Euroopa katoliiklikud suurriigid, Hispaania ja Prantsusmaa, Saksa väikeste riikide võimalikku ühinemist orgaaniliseks tervikuks, mis oleks võinud saada ülivõimsaks ja kardetavaks teguriks Euroopa tasakaalus. Seepärast anti siis

Püha Rooma Impeeriumile Vestfaali rahulepinguga säärane kahepaikne põhiseadus, mis kõiki Saksa riike näiliselt küll ühendas, kuid ühtlasi ka igale Impeeriumi liikmele kindlustas täielise iseseisvuse kuni sõjaliste liitude sõlmimiseni väljaspool Impeeriumi asuvate riikidega. Ja kuna Vestfaali rahulepingule kirjutasid alla peagu kõik tolle aja suuremad riigid, võttes endale seega vastutuse Impeeriumi põhiseaduse säilitamises, siis muutus igasugune katse üksikute liikmesriikide suveräänsust vähendada või koguni hävitada rahvusvahelisel

Püha Rooma Impeerium 1789. aastal.

seks küsimuseks, nagu seda eespool nägime Baieri vallutamise katsete puhul Austria poolt. Ka olid Saksa vürstid ise väga innukalt valvel oma suveräänsuse eest.

Impeeriumi liikmesriikide kogu pindala ulatus enne Prantsuse revolutsiooni 660 tuhande ruutkilomeetrini ja oli asustatud ligi 30 miljoni elanikuga. Lõviosa sellest moodustasid Austria alad 10,5 miljoni elanikuga; Austriale järgnes Preisi 2,5 miljoni elanikuga, siis suuremaist Baieri 2,1 miljoni, Saksi samuti 2,1 miljoni, Braunschweig 1 miljoni, Württemberg 650 000, Hessen-Kassel 460 000, Hessen-Darmstadt 300 000, Taani alad 400 000,

Mecklenburg 350 000, Nassau ja Baaden à 200 000, Mainzi peapiiskopkond 350 000, Trèves ja Köln à 230 000, Würtzburgi ja Bambergi piiskopkonnad 325 000 ja 200 000 elanikuga jne. Impeeriumi kuulusid ka 51 vabalinna kokku 700 000 elanikuga. Nagu näitab Impeeriumi kaart, ei kuulunud sinna mitte kõik Preisi ja Austria alad. Kõige väiksemad Impeeriumi osad asetsesid kummalgi Reini kaldal, kus nad geograafilisel kaardil tõelist mosaiiki meenutasid.

Ametlik nimi—Püha Rooma Impeerium—asendub rahvasuus ja kirjanduses pikkamööda lihtselt „Saksa riigiga“ (Deutsches Reich). Impeeriumil pole peagu mingisuguseid asutusi, mis tavaliselt on igal riigil. Nii pole tal omaette sõjaväge, valitsust, kohtuasutusi ega politseid. On vaid valitav imperaator või keiser ja Saksa Riigipäev. Kummalgi pole aga mingit võimu. Keisriks valiti harilikult Austria Habsburge, kuna Habsburgide alad moodustasid ligi kolmandiku Impeeriumist. Riigipäev polnud õigupoolest muud kui üksikute vürstide esindajate kogu, kes iseseisvalt midagi otsustada ei saanud. Ka juhtus õige harva, et temale mõni tähtsam küsimus arutada anti. Ja ka sel juhul piirdus küsimuse „arutamine“ õigupoolest sellega, et iga riigi esindaja oma vürsti arvamuse Riigipäeval ette luges.

Nii ei tule vaadelda seda kummalist impeeriumi, millel polnud kodanikke, valitsust, asutusi ega sõjaväge, mitte tervikuna, vaid vaatluse aluseks tuleb võtta tema üksikud osad, liikmesriigid. Neis oli valitsemiskord veel täieliselt kesk-aegne. Valitseva vürsti võim polnud millegagi piiratud ja õiguslikust seisukohast kuulus terve riik isiklikult temale. Teiselt poolt kohustas säärane seisukord vürsti hoolitsema oma alamate julgeoleku eest ja palkama sõjavägesid nende kaitseks. Kõikides Saksa riikides koosnesid sõjaväed tol ajal palgasõduritest, kes seisisid vürsti isiklikus teenistuses, nagu kõik teisedki riigiametnikud. Kui Preisis esmalt asuti võtma sundkorras nekruteid, siis peeti seda teistes Saksa riikides arusaamatuks pöörasuseks. Rahu ajal üürisid paljud vürstid oma sõjaväed võõrastele riikidele. Nii leidis ka Prantsusmaal revolutsiooni puhkemisel mitu polku palgatud saksa sõjavägesid.

Omavahel ei saanud Saksa valitsejad kuigi hästi läbi. Juba XV sajandi usuline reform lahutas Saksamaa kaheks vae-nuliseks leeriks: protestantlik Põhja ja katoliiklik Lõuna. Esi-meses domineeris sõjaväeline ja arogantne Preisi, keda Lõuna riigid sügavalt vihkasid, kuid kellelt nad sunnitud olid abi ot-sima Austria vallutamispüüete vastu, sest kõige arvestatava-maks teguriks Saksa vürstide juures jäi ikkagi riiklik suve-räänsus ja selle säilitamine.

XVIII sajandil hakkab üldpilt Saksamaal juba märksa muutuma. Algab Saksamaa rahvuslik ja kirjanduslik ärkamine, mis sajandi lõpul jõuab oma kulminatsiooni. Neil segastel aegadel annab saksa geenius oma parima. Peagu üksteise järele ilmuvad Goethe, Schilleri, Lessingi surematud teosed. Immanuel Kant tõmbab endale kogu mõtleva maailma tähelepanu, kuna Johann Sebastian Bach, Georg Händel, Christoph Gluck, Wolfgang Mozart ja Joseph Haydn viivad saksa muusika ennenägematule kõrgusele.

Nii seisis Prantsuse revolutsiooni puhkemisel Saksamaa ise nooruslikus „tormi ja tungi“ hoos ja võttis vaimustusega vastu esimesi Pariisist tulevaid võiduhõiskeid inimõigustest, rahvaste suveräänsusest ja vabadusest. Kuid see vaimustus oli sakslaste puht-rahvuslik ärkamishoog, mis omamoodi muutis ümber kõik prantslaste üldinimlikud põhimõtted: kõrgeim inimõigus muutus õiguseks olla sakslane, ja rahvaste vendlus ning ühine võitlus türannide vastu — armastuseks Saksamaa vastu. Hakati uurima saksa rahva ajalugu, traditsioone. H. Heine väljendab seda kujukalt: „Sakslase patriotism seisneb südame kokkutõmbumises, nagu nahk kokku tõmbub külmas; ta lakkab olemast maailma kodanik, eurooplane, et muutuda kitsarinnaliseks sakslaseks.“

Reini vasakul kaldal, eriti aga Mainzis, kus prantslaste mõju alati oli tugev, suhtuti revolutsioonisse heatahtlikult, isegi vaimustatult. Sealsete talupoegade seisukord sarnles prantsuse talupoegade seisukorrale. Nad omasid juba küllalt kodanlikku vabadust, et osata soovida selle laienemist. Mainzis tekkis õige tugev prantsusesõbralik erakond, mida juhtisid kohalikud haritlased, eesotsas Forster'iga. Need rahvad soovisid kujundada autonoomseid riike, Šveitsi kantonide eeskujul, vaimses ühenduses Prantsusmaaga.

Reini paremal kaldal, nagu ka mujalgi Saksamaal, kus juba oli ärkamas sakslaste iseteadvus, tekib prantslastele tugev vastuseis. Siit võrsub ka suurim saksa reformaator, parun Friedrich Karl von Stein. Tema hoogsal mõjul teostavad Saksa vürstid ise vajalised reformid, et Saksamaad sel teel säästa prantsuse mõjust.

Kui Püha Rooma Impeerium järgnevais revolutsioonisõdades lõplikult kokku varises, siis tuli see kasuks rohkem Saksamaale kui Prantsusmaale. Seega hävitati viimsed materiaalsed tõkked, mis takistasid Saksamaa üksikuid osi poliitiliselt ühinemast. Hävitades Impeeriumi, mis siis polnud enam muud kui riigi vari, ühendati sakslased, kes siit peale muutusid Euroopa võimsaks ja kardetavaks rahvuseks.

POOLA.

Poola seisukord XVIII sajandil oli tõeliselt haletsusväärne. Olles ümbritsetud kolmest küljest vägevate riikidega, kes oma poliitika peasihiks olid seadnud nõrgemate vallutamise, — ja seda ükskõik milliste abinõudega — ei olnud Poolal pealeselle ka sisemist ühtlust, mis nii mõnegi väikese riigi muudab suurte vääriliseks. Poola rahvuse moodustasid siis vaid aadlikud, kokku umbes üks miljon inimest. Talupojad-pärisorjad elasid säärares äärmises viletsuses, et neilt loomulikult ei saanud nõuda mingisugust isamaalsust. Neilt poolenisti tööloomadelt võis pigemini oodata allasurutud, kuid hõõguvat viha oma kurnajate-aadlike vastu.

Poola õnnetuseks polnud ka aadlikud võimelised looma tugevat ja ühtlast rahvuslikku rinnet. Kaugelt suurem osa neist elas ise vaeselt oma lagunevates härrasmajades ja olenes omakorda 30—40 suurihärast. Et Poola hariduselu juhtisid jesuiidid, siis piirdus aadlike kasvatus peamiselt ladina keele õppimisega. Rahva haridusest ei saanud säärares oludes loomulikult olla juttugi.

Mis puutub valitsemisviisi, siis Poola oli valitava kuningaga vabariik. Tõeliseks riigi valitsejaks oli Riigipäev, mis samuti koosnes ainult aadlikest. 1652. a. põhiseaduse järgi pidid kõik otsused Riigipäeval tehtama ühel häälel, kusjuures igal saadikul oli liberum veto õigus, s. t. võis tehtava otsuse vastu protesteerida ja see ei saanud säärasel juhul seaduslikult jõustuda. Sama kord maksis ka kõikides maakondade (vojevoodkondade) esinduskogudes. Liberum veto õigus tegi igasuguse korraliku riigi valitsemise täiesti võimatuks. Sellest võidi üle saada ainult mässu teel. Kui Riigipäev mõne saadiku veto-õiguse kasutamise tagajärjel ummikusse sattus, siis koondas mõni võimsam suurhärä oma pooldajad ja moodustas nn. konföderatsiooni. Kui see küllalt tugev oli võimu haaramiseks, mispuhul sageli relvad appi võeti, kutsus ta kokku konföderatiivse Riigipäeva, kus *liberum veto* õigus maksev polnud ja kus siis asju sai otsustada lihtsel häälteenamusel. Seega sundis põhiseadus ise valitsemisabinõuna mässu kasutama, mida igas teises riigis loetakse suurimaks roimaks. Endastmõistetavalt soodustas selline olukord aadlike lõhenemist vaenulistesse erakondadesse, kelledest igaüks ainult iseennast õigeks ja ainuisamaaliseks erakonnaks pidas ning seepärast sugugi ei kõhelnud vastaserakonna vastu isegi välisriikide sõjalist abi kasutamast. Nii põhjustasid Poola

võistlevad erakonnad ise naaberriikide vahelesegamise Poola sisemistesse tülidesse.

Paljud poolakad taipasid ise väga hästi, et säärane kord riigi varem või hiljem paratamatult hävinemisele viib. Nad tegid ka meeleheitlikke katseid muuta 1652. a. põhiseadust, kuid põrkasid alati nii Poola võimsate naabrite kui ka nende Poola käsi-

Stanisław II August, Poola viimne kuningas
(1732—1798)

laste energilise opositsiooni vastu. Neile naabritele polnud ju kasulik, et Poola muutub sisemiselt tugevaks.

XVIII sajandi keskel asus sellise reforme nõudva erakonna eesotsas võimas Czartoryskite perekond, kelle üks tütardest abiellus kindral Poniatowskiga, Poola viimse kuninga isaga. Olles arvamusel, et Poola nõrkus oleneb suurel määral kuninga valitavuse süsteemist, nõudis Czartoryski oma pooldajatega kuningatiitli muutmist päritavaks, toe-

tudes seejuures Venemaale ja Saksile. Czartoryski peamiseks vastaseks oli niisama võimas Potocki, kel väga palju pool-dajaid oli maa-aadlike seas. Kuna Potocki arvamisel oli, et Poolal suurimat hädaohtu Venemaa poolt karta tuleb, siis muu-tus ta ägedaimaks Venemaa vastaseks ja kogu ta erakond omandas seetõttu patriootide nime. Võitlus nende kahe erakonna vahel arenes vahelduva õnnega kuni Saksi õukonna kolimiseni Varssavisse 1756. a. Selle mõjul tõusis Czartoryski jälle esikohale. Ta noor tütrepoeg Stanislaw Poniatowski sõitis saadikuna Peterburi, kus tal tekkis õrnem vahekord suurvürstinna Katariinaga, hilisema Venemaa kõikvõimsa valitsejannaga. Seitsmeaastases sõjas sai Venemaa õiguse Poo-lat kasutada sõjalise baasina Preisi vastu, millist luba Poolal küll kibedasti kahjatseda tuli, sest et Friedrich Suure sõjaväed seetõttu mitmel korral sinna sisse tungisid.

Et siit peale Venemaa mõju Poolale järjest suurenes, siis kartsid Preisi ja Austria, et Poola lõpuks tervelt Venemaale läheb. Seepärast hakkasid ka nemad end nüüd ikka rohkem ja rohkem Poola asjadesse segama. Eriti hirmul oli Preisi, sest Poola vallutamine Venemaa poolt oleks võinud ka Preisile saatuslikuks saada. Seepärast sõlmis Friedrich Suur 1764. aastal Venemaaga 8-aastase liidu, mille peamiseks kohustusiks oli teineteist vastastikku toetada, Poola troonile valida poolakas ja 1652. a. põhiseadus hoida puutumatusena, s. o. nõrgana.

Uue Poola kuninga valimised algasid hariliku ägedusega ja erakondade konföderatsioonidega. Patriootide kandidaadiks oli Saksi kuningas Friedrich Christian, kuna Katariina II laskis üles seada saadiku Repnini ja Czartoryskite kaudu oma endise armualuse St. Poniatowski kandidatuuri. Ühtlasi tungisid vene sõjaväed Poolasse, ühinedes seal Czartoryski konföderatsiooniga ja murdes patriootide vastu-panu. 7. sept. 1764 valiti Poniatowski Poola kuningaks ja kroo-niti 25. nov. Varssavis Stanislaw II Augusti nime all.

See ei parandanud aga sugugi riigi olukorda, mis muutus veelgi keerulisemaks. Kõik Poniatowski katsed kaotada kuri-kuulus *liberum veto* pörkasid Katariina kindlale vastuseismi-sele. Katariina nõustus vaid sellega, et *liberum veto* õigus rahaliste küsimuste arutamisel kõrvaldati, kuna Poolat vastasel korral ähvardanuks täieline pankrott.

Inimlikult seisukohalt on ju mõistetav, et Stanislaw Ka-tariina II nõudmiste suhtes osutas liig suurt järeleandlikkust, arvestades pealegi tema iseloomu nõrkust. Kuid edaspidistes sündmustes näib suurem vastutus siiski langevat tema vastas-tele, patriootidele, kes säärases kriitilises olukorras jälle uue

konföderatsiooni moodustasid, mis Venemaale soodsa võimaluse andis uueks vahelesegamiseks. 1768. a. juulis vallutasid venelased mässuliste peakorterit Bar'i ja augustis ka Krakovi. Ellujäänud patrioodid põgenesid üle piiri Türgimaale.

Pärast Leerulisi läbirääkimisi ja kaalutlusi leppisid Venemaa, Preisi ja Austria 5. augustil 1772 Poola esimese jagamise asjus omavahel lõplikult kokku. Parima osa sai kahtlematult Austria, nimelt viljarikka Galitsia kolme miljoni elanikuga. Venemaale langes pindalalt suurim osa — kogu vana Valge-Venemaa ligi kahe miljoni elanikuga. Preisi leppis kõige vähema maa-alaga — nimelt Ida-Preisiga, ilma Torúni ja Danzigi linnadeta, umbes 600 tuhande elanikuga. Peale-selle kohustusid jagajad teineteist vastastikku abistama, kui vallutatud maalidel või ülejäänud „iseseisvas“ Poolas rahu- tusi või mässe peaks tekkima.

Kuningas koos senatiga protestisid küll riigi jagamise vastu, kuid sel polnud mingisugust mõju. Kolm jagajat riiki moodustasid Poolas koguni uue konföderatiivse Riigipäeva, kes 15. aprillil 1775 jagamise ka vormiliselt kinnitas. Ja nagu kätemaksuks protesti eest kärpis veel sama Riigipäev viimse Poola kuninga nii kui-nii piiratud võimu.

Ka Prantsuse revolutsioon ei suutnud Poolat enam päästa. See õigupoolest isegi suurendas Poola erakondlikke vastuolusid ja kiirendas seega riigi lõplikku hävimist teisel ja kolmandal jagamisel. Vabadusideed, tungides Poolasse, äratasid sealses rõhutatud rahvas vaid viha omaenda aadlike vastu, kes seda rahvast nii kaua vaimses pimeduses ja materiaalses viletsuses olid hoidnud.

ROOTSI.

XVII sajandil ja XVIII algul köitis Rootsi kogu Euroopa tähelepanu. Kuid see hiilgus polnud püsiv, sest riigi kandejõud ei suutnud sammu pidada Rootsi suurte sõjameeste, Gustav Adolphi ja Karl XII laialdaste sõjaretkedega. Pärast Karl XII surma oli Rootsi pikkadest sõdadest tülpunud ja rahvas äärmuseni kurnatud. Riigi valitsemine oli Karl XII peagu alatise sõjaväljadel viibimise tõttu sattunud aadlike kätte, kes selleks sugugi kõlvulised polnud. Pealegi lõhenesid nad omavahel veel mitmesse võistlevasse kildkonda, milledest tähtsamad olid venesõbralik „Öömütside“ ja prantsusesõbralik „Kübarate“ erakonnad. Mõlemad otsisid toetust oma sisemises võitluses

vastavalt välisriikidelt ja soodustasid seega välismaa segamist Rootsi sisemistesse asjadesse.

Säärases olukorras asus 1751. aastal Rootsi troonile Holstein-Gottorpi hertsog Adolf Friedrich (1710—1771), Friedrich Suure õmeees. „Öömütside“ erakond, kes juba varemgi paarikümne aasta kestel oli Rootsit valitsenud, katsus krahv Arvid Horn'i juhtimisel jällegi võimule peaseda, kuid ei suutnud seda seekord läbiviia. Alles kümme aastat hiljem õnnestus see talle.

Lisaks riigi raskele sisemisele seisukorrale, laskis nõrga iseloomuga Adolf Friedrich end meelitada sõtta Preisiga, mis hävitas Rootsi viimasegi sõjakuulsuse, tuues riigile veel kaela 20 miljoni taalri suuruse sõjavõla. Küll kõrvaldati siis „Öömütside“ erakond valitsustüürilt ja ka uus Norrköpingi Riigipäev nõudis rutuliselt reformide teostamist, kuid Rootsil polnud ühtegi riigimeest, kes sellega nii suures korralageduses toime oleks tulnud. Uuenduste juurde võidi tõsiselt asuda alles siis, kui pärast Adolf Friedrichi surma ta poeg Gustav III 1771. a. Rootsi troonile astus.

Gustav III (1746—1792), kelle nimi ühenduses Euroopa ristisõja korraldamisega Prantsuse revolutsiooni vastu nii kuulsaks sai, oli elava ja meeldiva iseloomuga, kõrgepüüdelise hingega ning valgustusajastule vastava vabameelse prantsuse kasvatusena. Juba troonipärijana oli ta kogu Rootsi läbi reisinud ja tundis seega väga hästi rahvamasside sügavat rahulolematust aadlike kõlbmatu võimuvalitsuse vastu. Kuna talle näis, et aadlike Riigipäeva ja Riiginõukogu edasipüsimisel võimatu on vajalisi uuendusi täies ulatuses ellu viia, siis teostas ta juba oma valitsuse algul (20. aug. 1772) riigipöörde, kasutades selleks oma ustavat kaardiväge, kes Riigipäeva hoone ümber piiras ja Riigipäeva sundis vastuvõtma uue põhiseaduse, mille järgi kogu võim kuninga kätte koondus. Riigipäev püsis küll edasi, kuid ta võis kokku tulla vaid kuninga kutsel ja arutada ainult neid küsimusi, mis kuningas temale selleks andis. Riiginõukogu muutus lihtseks nõuandvaks asutuseks.

Kogu rahvas tervitas riigipööret suure juubeldusega. Gustav korraldas nüüd riigi rahanduse, kõrvaldas kohtupidamisest piinamise, asutas suurel hulgal haiglaid ja vanade kodusid, ehitas kanalitevõrgu ja pani aluse Rootsi metallitööstusele. Rootsi luuletajate Leopoldi ja Bellmanniga oli ta sõbralikus vahekorras ning tema ajal kerkis silmapiirile ka esimene Rootsi kujur Sergel. Loodusteadlane Karl Linné omandas koguni ülemaailmalise kuulsuse. Kuigi Gustav III oli Friedrich Suure õepoeg, vihkas ta kõike, mis kuidagi ühenduses seisis

sakslusega. Olles troonipärijana palju reisinud Prantsusmaal ja Itaalias, võlusid teda eriti Pariisi salongid. Ta suurimaks igatsuseks oli oma nime neis mingi hiilgava rüütelliku teoga kuulsaks teha. Ta fantaasiarikas vaim otsis järjest uusi võimalusi selle teostamiseks. Pole siis ka ime, et teda võrdlemisi kerge oli meelitada osa võtma vägagi riskantseist ettevõttest, kui neid suudeti esitada vaid sangarlikus oreoolis.

Gustav III, Rootsi kuningas
(1746—1792)

Prantsusmaaga oli Gustav III alates 1783. aastast liiduvahekorras, saades Prantsusmaalt toetusena üle miljoni naela aastas nende kulude katteks, mis Rootsil tekkisid sellest, et ta sunnitud oli hoidma oma sõjavägesid lepingukohaselt alati võitlusvalmis.

Rootsi rahvas otse jumaldas oma „nõiakuningat“ (tjursarkonungen) ja temast kõnelevad mitmed rahvalaulud. Keegi poleks aimata võinud, et ta juba õige pea (1792. a.) tumeda vande-

nõu ohvriks langeb ja seega teataval määral, vastavalt oma rüütellikule vaimule, saavutab valgustatud reformaatori märtri aupaiste.

Ka T a a n i s tabas sealset valgustatud uuendajat sama saatus, kuigi Taanis selleks polnud mitte kuningas C h r i s t i a n VII ise, vaid ta peaminister krahv Johann Friedrich von S t r e u e n s e e. Päritolult sakslane ja ametilt arst, suutis ta võita niihästi kuninga enda kui ka noore šarmika kuninganna (inglise kuninga George III tütre) usalduse. Hiljem muutus Streuensee ja kuninganna vahekord veelgi õrnemaks, mida nad palju varjatagi ei püüdnud. Kuigi Streuensee vabameelsed reformid riigile vajalised ja kasulikud olid, ei tahtnud valitsustüürilt kõrvaldatud aadlikud ja vaimulikud uuele seisukorrale alistuda. Nad kasutasid osavasti Streuensee nõrku külgi: sakslasena oli ta riigi ametlikuks keeleks saksa keele määranud; isiklikult ei mõistnudki ta taani keelt, vabandades, et ta ajapuu-dusel ei ole saanud seda õppida. Nii võisid ta vastased tema vastu kaks trumpi korraga välja mängida: taanlaste rahvustunde ja massi kõlblustunde. Ja kuna karta oli, et uus kuningas kord samuti Streuensee vabameelsetesse jälgedesse astub, sest Streuensee laskis noort troonipärijat R o u s s e a u vaimus kasvatada, siis otsustasid vandeseltslased ruttu tegutseda. 17. jaan. 1772. a. ilmusid nad pärast lossiballi tahtejõuetu kuninga magamistuppa ja pressisid temalt välja Streuensee vangistuskäsu. Juba aprillis hukati Streuensee ilmatu rahvamurru juubeldamisel. Kuninganna vangistati ja ta suri 1775. a. 24-aastasena vanglas. Loomulikult kaotati nüüd ka Streuensee uuen-dused ja seati kõik jälle vanaviisi.

VENEMAA JA VÄLISPOLIITILINE KRIIS EUROOPAS.

Alates Peeter Suurest oli Venemaa tähtsus järjekindlalt tõusmas. Tsaaride riik oli muutumas esmajärguliseks teguriks Euroopa tasakaalus ja välispoliitilistes kombinatsioonides. Preisi-Austria rivaliteet aitas sellele tõusule omalt poolt veel võimsalt kaasa. Kuid ka Venes endas, vaatamata trooni ebakindlusele ja peagu traditsiooniks saanud usurpeerimistele, kerkis aegajalt esile valitsejaid, kes suure osavusega mõistsid kasutada neid olukordi ja raiuda Venemaa „aknaid Euroopasse“ ikka avaramaks.

Venemaa otsis endale väljapääsu kolmes sihis: Baltimaade ja Soome kaudu Balti merre, Poola kaudu Kesk- ja Lääne-

Euroopasse ja Musta mere kaudu Konstantinoopolisse. Balti meri oli Venemaale esmajärgulise tähtsusega peamiselt kaubanduslikel kaalutlusil, ligipääs Kesk-Euroopale — kultuurilistel põhjustel, ja Musta mere vallutamine. — usulistel motiividel, sest sooviti vabastada kristlikke rahvaid Türgi surve alt ja uuesti üles ehitada vana Bütsantsi riiki.

Katariina II, Venemaa keisrinna
(1729—1796).

Esimese neist aknaist avas osaliselt juba Peeter Suur, kuna teiste avamise seadis endale ülesandeks Katariina II.

Abiellunud vaese Anhalti printsessina vastu enda tahtmist vene troonipärija, Holstein-Gottorpi hertsogi Karl Peeter Ulrichiga, kes 1762. aastal Peeter III nime all Venemaa troonile astus, moodustas Katariina koos oma mehega puhtsaksa perekonna. Kuna Peeter III ka Vene troonil olles sakslaseks

Ex bibl. univ. Tart.

jäi, ümbritsedes ennast oma truude holsteinlastega, kandes järjekindlalt preisi ohvitseri mundrit ja suhtudes põlglikult vene ususse, püüdis Katariina kõigiti näida venelasena. Ja mis tulema pidi, see ka tuli. Sama 1762. aasta 9. juulil teostasid Katariina pooldajad riigipöörde ja kuulutasid oma protežee Venemaa keisrinnaks Katariina II nime all. Peeter III-ndal ei jatkunud mehisust isegi võitluse algamiseks, mistõttu ka selle toore ja andetu mehe traagiline lõpp kedagi eriliselt ei kurvastanud. Koguni vastuoksa: kõik Euroopa vabameelsed mõtlejad otse juubeldasid ja uskusid, et Põhjust on tõusmas maailmale uus valgus“.

Kahtlematavalt kuulus Katariina valgustatud monarhide perre. Oma korrespondendi Friedrich Melchior von Grimm'i kaudu oli ta kirjavahetuses Voltaire'i ja Didérot'ga. Ta kavatses Venemaad valitseda Peeter Suure vaimus, s. o. riiki avardada ja lääneeuroopalikult tsiviliseerida. Muidugi polnud see Katariina süü, et esimene ülesanne suurepäraselt õnnestus, teine aga täieliselt karile jooksis. Juba 1767. a. kutsus ta Moskvast kokku terve Venemaa esinduskogu, kus leidis isegi samojeede. Sellele kogule esitas Katariina Venemaa ühise seadustiku kava. Valiti isegi komisjon, kes selle üksikasjaliselt pidi välja töötama. Ja sinna asi jäigi. Ka pärisorjus jäi püsima, sest selle kaotamise vastu alustasid mõisnikud nii ägedat võitlust, et Katariina oma kavatsusest loobus. Ainult keisrikojale kuuluvates mõisades võidi talupojad pärisorjusest vabastada. Venemaa polnud selleks küllalt arenenud, et vastu võtta Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni. Ja Katariina oli selleks liiga tark ja ettevaatlik, et uuendusi kas või vägivaldselt läbi viia, nagu seda Austrias tegi Joseph II. Kui Didérot ühel päeval imestas, et miks küll kõikidel tema kõnedel nii vähe tegelikke tagajärgi on, kuigi keisrinna tema sõnu vaimustatult kuulab, siis tähendas Katariina: „Kõikidest teie suurtest põhimõtetest saaks teha toredaid raamatuid, kuid nad sobivad halvasti tegelikku ellu. Teie unustate vahe meie seisukordades. Teie töötate vaid paberil, mis kõike välja kannatab; mina aga, vaene keisrinna, töötan inimeste nahal, mis on paberist palju tundlikum.“

Katariina edu ja suurus just selles seisneski, et ta vaid reaalselt teostatavate ülesannete juurde asus, mis venelaste lihtsele hingele arusaadavad olid. Võiks koguni ütelda, et see sakslanna paremini mõistis vene rahvast kui ükski venelane.

Pärast Poola esimest jagamist pöördusid Katariina pilgud Mustale merele. Siin oli Venemaa sihiks türklased Euroopast välja ajada, Konstantinoopolis uuesti üles ehitada Kreeka im-

peerium, mis ulatuks kuni Doonauni, selle impeeriumi ja Vene-
maa vahele, mis kava järgi küüniks Dnestrini, asutada koguni
uus puhverriik, mille nimigi Katariinal juba valmis oli. Selle
kavaga nõustus Katariina liitlane Joseph II ka täieliselt. Mõ-
lemad ootasid vaid parajat teostamise hetke.

Poola esimene jagamine 1772. aastal.

1787. aasta sügisel näis neile, et paras aeg on käes, sest
Prantsusmaa, kes ainsa riigina nende kava teostamist tõsiselt
takistada võis, andis siis selge tõenduse oma nõrkusest: ta ei
suutnud Hollandis toetada prantsusesõbralikku erakonda ja las-
kis Inglismaal ja Preisil seal vabalt tegutseda. Viin ja Peterburi
otsustasid asuda oma kava teostamisele. Austriale sünnitas

vaid muret Preisi hoiak eeloleva sõja puhul, sest kui Preisi katvateks Austriale parajasti siis kallale tungida, kui viimase peajõud türklastega võitlevad, võiks Austria seisukord katastroofiliseks muutuda. Seepärast tehti Prantsusmaale ettepanek ühineda Vene-Austria liiduga ja sinna kaasa tõmmata ka oma liitlane Hispaania. Säärasel korral oleks tekkinud nelja riigi liit (Austria, Venemaa, Prantsusmaa ja Hispaania) kolmikliidu vastu (Inglismaa, Holland ja Preisi). Tõenäoliselt oleks siis Rootsi, kui Prantsusmaa liitlane põhjariikides vähemalt erapooletuks jäänud.

Kuid Prantsusmaa sisemine seisukord oli siis juba säärane, et ta mingil tingimusel ei võinud endale lubada võtta osa nii riskantsest kombinatsioonist. Pealegi oli ta seni Türgiga alati sõbralikus vahekorras olnud. Ja teiselt poolt tegid inglise ja preisi diplomaadid Pariisis kõik, mis nende võimuses, et Prantsusmaa Austria-Vene sõiduvette ei satuks. Eriti intensiivselt tegutses ses mõttes Preisi vana kantsler *Hertzberg*, kes end pidas Friedrich Suure diplomaatiliste keerdkäikude pärijaks.

Hertzbergi suur plaan oli üldjoontes järgmine. Kui Austria ja Venemaa parajasti Türgiga heitlevad, siis tuleb Rootsi ja Poola üles ässitada, et nad Venemaale kahelt poolt korraga kallale tungiks. Austria kirjus rahvastikus tuleb aga äratada ja toetada iseseisvuspüüdeid. Kui mõlemad liitlased nii sunnitud on mitmes kohas korraga võitlema, siis satuvad nad paratamatult seisukorda, kus nad tänuga vastu võtavad Preisi vaheltsobituse üldise rahu sõlmimiseks. Ja Preisi dikteeriks siis rahu, mis kõiki rahuldaks, välja arvatud vaid Rootsi ja Türgi. Kuid Rootsi kuningas Gustav III rahulduks au ja kuulsusega, kuna Türgi kannaks kõik operatsioonikulud: Venemaa omandaks Musta mere kaldad Doonauni, Austria võtaks endale Moldaavia ja Valahhia ning annaks Galiitsia poolakatele tagasi, kes omalt poolt Preisile tänutasuna Torúni ja Danzigi loovutaksid.

Algul näis see plaan õnnestuvat. Sõda, mille Austria 9. veebr. 1788. a. kuulutas Türgile, algas Austriale õnnelt. Kuigi Joseph II oli suutnud mobiliseerida 180 000 meest, jätkus neist siiski vaid õige hõredaks katteks riigi määratu pikal piiril. Puhkesid taudid ja sõjaväljal järgnes üks kaotus teisele. Eriti rahutuks tegi Josephi aga *Hertzbergi* tegevus, millest Viini valitsus oli täpselt informeeritud. Juba juulis kirjutas Joseph Katariinale: „Kui nüüd Preisi ja Inglismaa meile ka veel kallale tungivad, siis on monarhia kadunud.“

Ka Venemaa seisukord polnud hiilgav. Mida Austria preislaste ja inglaste poolt alles kartis, see oli Katariinal juba käes:

Rootsi kuningas Gustav III kuulutas 1. juulil Venemaale sõja ja tungs tugeva sõjaväe eesotsas Soome kaudu Peterburi poole. Ta nõudis Soomet ja Karjalat Rootsile ning Krimmi poolsaare tagasiandmist Türgile. Vene pealinnas võidi juba kuulda rootsi kahurite mürinat. Kuna kõik jõud olid saadetud Türgi vastu, suutis Katariina Peterburi kaitseks vaevalt 14 000 meest kokku saada. 500 hobust olid järjest valmis õukonda ja valitsust Moskvasse viima.

Nagu Friedrich Suure geenius võitjana välja tuli Seitsmeaastases sõjast, nii leidis ka Katariina tookordsest raskest seisukorrast väljapääsu. Kus jõust ei jatkunud, pidi kavalus aitama. Katariinal oli Stokholmis „Öömütside“ erakonnas sõpru. Need tegid riigipöörde katse, mille tagajärjel suur osa Soomes asuvaist Rootsi sõjavägedest loobus edasiminekest. Ka õnnestus Katariinal taanlastega liitu sobitada ja need tungisid nüüd Norra kaudu Rootsi. Gustav III oli sunnitud tagasi tõmbuma.

Vabanedes seega põhjapoolsest ähvardusest, tuli Katariina toime ka Kesk-Euroopas Venemaa vastu sihitud ettevõtmistega. Poola Riigipäev, kellelt isamaalased vabariigi uut korraldamist lootsid, astus kokku 6. okt. 1788. a. Varssavis, muutudes kohe konföderatiivseks, kus *liberum veto* polnud maksev. Preisi kohalik esindaja õhutas poolakaid välja astuma Venemaa vastu, lubades neid sõjaliselt toetada. Selle põhjal poolakad mobiliseerisid 100 000 meest ja nõudsid, et vene sõjaväed Poola territooriumilt lahkuksid. 8. dets. astus Riigipäev läbirääkimistesse Preisi kuningaga Poola-Preisi liidu sõlmimise asjus, läkitades ühtlasi saatkondi kõikidesse Euroopa pealinnadesse, et valitsustele selgitada, milliseid reforme Poola konföderatiivne Riigipäev on teostamas. Kuna Katariinal siis puudus tekkis sõjavägedest, tõmbas ta Poolas asetsevad väeosad 1788. a. lõpul sisemaale, jättes seega mulje, nagu alistuks ta poolakate nõudmisele. Kuid ta vaid taganes, et paremini hüpata.

Samal ajal saavutasid ta kindralid Potemkin, Rumjantsev ja noor Suvorov Türgis teatavaid edusamme. 17. detsembriil langes Otšakov, vaatamata türklaste meeleheitlikule kaitsele.

Katariina välispoliitiline edu oli seega täiuslik. Kuid oma kavade teostamisel oli ta peagu kogu Euroopa juhtinud teravasse kriisi, millest raske oli väljapääsu leida. Kuid siis algas Prantsuse revolutsioon, mis segi paiskas kõik diplomaatide keerulised kombinatsioonid. Ja sellega on ka osaliselt seletatav Katariina pöörane viha Prantsuse revolutsiooni vastu, kuigi see ju teostas nende filosoofide põhimõtteid, keda Katariina pidas suurimaiks inimesiks ja oma armsamaiks õpetajaiks.

ITAALIA RIIGID.

XVIII sajandi lõpul leidis Itaalias kümmekond vähemat ja suuremat riiki, millede valitsejaiks juba kauemat aega olid välistamised dünastiad. Valitsejad vaheldusid õige tihti, sest paljud neist püsisid Itaalias vaid ajutiselt, olles seal nagu praktikantidena kogemusi omandamas suuremate ja tähtsamate troonide jaoks. Domineerivaiks dünastiaiks olid Itaalias Austria Habsburgid ja Hispaania Bourbonid — Prantsusmaa Bourbonide noorem haru. Alatise vaheldumise tõttu ei saanud valitsejail tekkida kindlamat sidet pärismaalasist itaallastega. Sellega on siis seletatav, miks Prantsuse revolutsiooni ideed Itaalias nii vaimustatult vastu võeti ja miks Napoleonil neid riike nii kerge vallutada oli. Et saada selgemat kujutlust tolle aja Itaaliast, vaatleme lühidalt neid riike üksikult.

Mõlema Sitsiilia kuningriik.

1738. a. Viini lepingu põhjal läks see riik Hispaania Bourbonide suguvõsast pärit olevale Don Carlos'ele. Tol ajal oli Sitsiilia õige metsikus seisukorras. Rahvas oli vaene ja hirmata ning hirmul alatiste röövretkede pärast nende rannikuile, kus tihti terved külad ühes elanikega hävitati. Carlos katsus siin nii palju korda luua, kui ta seda suutis. Ka mõningaid reforme püüdis ta teostada, kuigi see rahva üldise madala tasapinna tõttu raske oli.

1759. a. päris Carlos pärast Ferdinand VI surma Hispaania trooni, kus ta Carlos III nime all valitsema hakkas, jättes Sitsiiliasse oma kaheksa-aastase poja Ferdinand IV. 8 aastat hiljem kuulutati 16-aastane Ferdinand täisealiseks. Samal aastal abiellus ta Maria Theresia tütre Marie Karoline'ega, saades seega Prantsuse kuninga Louis XVI kälimeheks.

Uus kuningas oli äkilise ja toore iseloomuga, viites oma aega vaid kergemeelsete lõbustustega. Oma valitsemise ajal ei kirjutanud ta ühtegi rida; tindipotti oleks tema tubadest asjatult otsitud. Polnud siis ime, et tegelik valitsemine kuninganna kätte libises. Marie Karoline oli elava iseloomuga ja omas õigegi palju šarmi, aga veel enam auahnust. Eriliselt oli ta kade Katariina II kuulsusele ja püüdis viimast kõigis asjus üle trumbata. Ja ta saavutaski teatud kuulsuse, kuid ainult armuseiklustes. Aga ka sel pinnal ei suutnud ta suure Katariinaga sammu pidada: kuna Katariina oma võimu kunagi ei loovutanud soosikutele, laskis Marie Karoline oma ministril Actonil saada riigis täieliseks peremeheks. Kuigi päritolult iirlane, tegutses

Acton puhastverd inglasena: ta ei hoolinud Austriast ja vihkas Prantsusmaad. Tema mõjul halvenes Napoli vahekord järjekindlalt ka Hispaaniaga. Isegi ametnikud-hispaanlased asendati inglastega. Muuseas sõbrustas kuninganna ühe ilusa, kuid

Itaalia riigid 1789. aastal.

seiklusrikka inglise daamiga, nimelt lady Hamiltoniga, keda eiu juhused olid teinud Napoli Briti saadiku abikaasaks ja kes hiljem võitis ka admiral Nelsoni südame. Nii oli siis Mõlema Sitsiilia kuningriik Prantsuse revolutsiooni eel peagu täieliselt Briti mõjuvõimkonnas.

Kirikuriik.

XVIII sajandil oli see juba kaugeminevik, millal Rooma kirikuriik, kui ilmlik võim, teiste riikide seas mingisuguse tähtsuse omas. Ja XVIII sajandil see tähtsus järjest vaid kahanes, nagu riik isegi. Paavst Clemens XIII sattus ägedasse konfliktiks kõikide katoliiklike riikidega jesuiitide ordu pärast, mille hävitamist need riigid paavstilt nõudsid. Sellele tundis Clemens ennast kohustatud olevat vastu seista. Napolitaanlased okupeerisid Beneventi ja Pontecorvo, prantslased — Avignon, ähvardades Roomat koguni blokaadiga, kui paavst jesuiite mitte laiali ei aja. Kuid siis suri Clemens XIII (2. veebr. 1769) ja temale järgnes Clemens XIV, kes 16. aug. 1773. a. alistas ülevõimule, andes jesuiitide ordu sulgemise käsule ametliku käigu. Rahva jutu järgi maksnud see käsk paavstile elu; tõenäoliselt aga suri paavst loomulikult, kuigi alandus ja suur äritus siin võisid kaasa mõjuda.

Temale järgnes paavsti troonil Pius (1717—1799). Keset kõlbelist lodevust elas Pius VI isiklikult küll laitmatult, kuid tal polnud kuigi teravat mõistust. Ka armastas ta liialt suurejoonelisi pidustusi. Kirikuriigi seisukord halvenes selle tagajärjel üha enam. Üheski teises Itaalia riigis ei elanud rahvas nii suures viletsuses ja kusagil mujal polnud rahaasjad nii halvasti korraldatud. Ilmlik võim oligi õigupoolest see, mis Rooma usulise autoriteedi alla viis. Paavstidel kui riigivalitsejail tuli tihti kokku põrgata teiste riikidega, mis omalt poolt raskendas usulistes küsimustes käia sirgjoonelist teed. Enne Prantsuse revolutsiooni oli Rooma usuline autoriteet peagu nullini langenud. Prantsusmaa oli peagu ainus katoliiklik riik, kes seisis Roomaga veel võrdlemisi heas vahekorras, ja sedagi vaid tänu Louis XVI — „väga kristliku kuninga“ — sügavale usklikkusele. Isegi 5. aug. 1789. a. kirjutas Bernis, prantsuse saadik Püha Tooli juures, et ta Roomas tähtsuselt ikka veel teine isik on.

Revolutsioon aga muutis olukorra täieliselt: Prantsusmaa vaenlikkus tõi Roomale tagasi teiste riikide sümpaatia. Hävitas ilmliku kirikuriigi, aitas Napoleon uuesti tõsta Rooma moraalset mõju ja autoriteeti.

Toskaana.

Pärast viimse Medici surma läks Toskaana suur hertsogiriik 1737. a. Lotringi hertsogile Franz Stephanile, Maria Theresia mehele. Kuid Franz Stephan ise käis ainult ühe

korra Firenzes, et vastu võtta oma uute alamate austusavaldusi. Riigi valitsemise jättis ta täieliselt oma kaasmaalaste — lotringlaste kätte, kes peenetundelistele firenzelastele paistsid tõeliste barbaritena.

1765. a. järgnes Franz Stephanile Toskaana troonil ta 18-aastane poeg Leopold I, kes hiljem Austriat valitses Leopold II nime all. Uue kuningaga algas Toskaanas valgustusajastu. Mida Joseph II teostas laias ulatuses Austrias, seda katsus ta vend Leopold ellu viia väikeses Toskaanas. Kuid siin sattus ta teatava uuenduse läbiviimisel teravasse konflikti rahva sissejuurdunud usuliste traditsioonidega, nimelt madonnade ja pühapiltide austamise kultusega, mille vastu Leopold ettevaatamatult võitlema hakkas. Pratos tekkis selle tagajärjel 1777. a. isegi nn. madonnade mäss. Valgustatud suurhertsog pidi kurbusega tunnistama, et ka parimad kavatsused võivad puruneda, kui nad vastuollu satuvad rahva eelarvamistega. Olles siirdunud 1790. a. Austria ja Püha Rooma Impeeriumi troonile, jättis ta Toskaana valitsemise oma poja Ferdinandi hooleks. 1801. a. moodustati Toskaanast Ettruuria kuningriik ja 1807. a. liideti ta Prantsusmaa külge.

Veneetsia vabariik.

XVIII sajandil olid Veneetsial veel küll alal ta hiilgeajast päritud välisomandid, kuid alatised sõjad olid neelanud kogu kasu, mis saadi laialdasest kaubitsemisest nendega. Sõjad olid nüüd möödas, kaubitsemine kahanes teiste terava võistluse tõttu iga aastaga, kuid Veneetsias jätkati endist suurejoonelist elu, korraldati endiselt toredaid karnevale. Igal taevaminemispühal sõitis doodž endiselt kuldsel bucentoro'l Aadria merele, et sellega sümbooliselt kihluda. Aadlikud, kes Senati kaudu valitsesid riiki, kahanesid iga aastaga arvult ja neistki hoolisid vaid vähesed vabariigi saatusest. Elades alatiselt Austria vallutamispüüete psühhoosi all, olid nad sunnitud abi otsima prantslastelt ja sajandi lõpul ka inglased. Pealinn muutus kolme võimsa riigi intriigide pesaks. Nii pidi siin kord paratamatult korduma Poola tragöödia. Seda aimas ette doodž Paolo Renier, kes ühel päeval hüüdis: „Meil pole enam sõjavägesid, ei maal ega merel. Meil pole ka liitlasi. Me elame juhusest ja loodame vaid Vabariigi tarkusele.“ Tema järeltulija Luigi Manin oli viimne Veneetsia doodž. Ilmnes, et ka tarkusest tuli puudu, et jääda püsima kahe sõdiva hiiglase — Austria ja Prantsusmaa vahel.

Genua ja Korsika.

Valitsemisvormilt sarnles Genua vabariik täiesti Veneet-siale. Siin tegid olukorra raskemaks ja keerulisemaks aga k o r s i k l a s t e alatised mässud. 1730. a. tõusis Korsikal esimene mäss Genua vastu. Saksa keisri Karl VI vahetalitusel õnnestus 1732. a. küll rahu sobitada, kuid kolm aastat hiljem puhkes mäss uuesti. 1736. ja 37. aastate vahel valitses saarel lühikest aega koguni üks saksa seikleja parun Theodor von Neuhof. Prantslaste abiga õnnestus Genual 1738. aastal sõlmida korsiklastega relvade-rahuh. Austria pärilussõja ajal algas aga mäss uuesti. 1746. a. kuulutas Korsika enese iseseisvaks ja kaks aastat hiljem oli juba terve saar rahvuslaste võimuses, välja arvatud mõned rannakindlustused. 1755. a. asus iseseisvusliikumise etteotsa sõjaliselt andekas ja energiline isamaalane Pasquale Paoli. Ta korraldas tugeva sõjaväe, valis uue riigi pealinnaks maa sisemuses asetseva Corte linna, avas seal isegi ülikooli, kaotas kurikuulsa vendetta (verekättemaksu). Nüüd ei saanud genualased neist enam ka prantslaste abiga jagu. Tüdinud alatisest võitlusest, andis Genua vabariik Korsika saare 1768. a. sõjakulude tasuna Prantsusmaale, kellel raske ja verise sõja järel õnnestus 1769. a. saart lõplikult okupeerida. Paoli sõitis algul Inglismaale, kuid leppis revolutsiooni algul prantslaste ülemvõimuga, minnes 1790. a. Prantsuse kubernerina oma isamaale uuesti tagasi.

Milaano.

See vana Hispaania hertsogiriik läks 1713. a. Habsburgide kätte ja seisis riigiõiguslikult Austriaga palju tihedamas ühenduses kui Toskaana. Tegelikult kujunes aga olukord sääraseks, et Austria poolt nimetatud riigihoidjad teda peagu iseseisva riigina valitsesid. Uuendusterikkaks kujunes eriti riigihoidja Franz'i kantsleri krahv Karl Firmiani tegevus, kes ise põlvnes vanast Tiroomi suguvõsast. Tema valitsuse ajal (1758—1782) pandi alus riigi esindusnõukogule, mis juba teataval määral meenutas praegusaja parlamenti. Vaimulikud maksustati, paljud feodaalõigused kaotati, inkvisitsioon kõrvaldati, samuti ka vaimulike vendlusühingud. Padova ja Milaano ülikoolidel algas õitseae, sest rahvas tungis janunevalt teaduseallikate poole. Firmiani nime mälestati veel kaua, kuna Austria vastu jäid lombardlased siiski külmaks ja umbusklikuks, mil-line asjaolu prantsuse sõjavägedele hiljem suureks kasuks tuli.

See kolmest osast koosnev riik oli Itaalias õigupoolest ainus, kus võimalik oli ajada iseseisvat poliitikat ja arendada rahvustunnet. Ka tema geograafiline asend Austria ja Prantsusmaa vahel soodustas sellist arenemist. Pealegi moodustas valitsev Savoja dünastia omaette suguvõsa. Ta ei võrsunud ei Austria Habsburgidest, ega Prantsusmaa Bourbonidest. See kolmikriik meenutas Preisit, kes pärast Austria pärilussõda koosnes samuti kolmest osast (Brandenburg, Preisi ja Sileesia).

Alates 1713. aastast kandis senine Savoja hertsog Viktor Amadeus II kuninga tiitlit, teenete eest Hispaania pärilussõjas. Ta asutas Torino ülikooli ja sõlmis Roomaga konkordaadi. Kuid see esimene Savoja kuningas lõpetas oma elu siiski traagiliselt. 64-aastasena armus ta oma õuedaami, krahvinna S. Sebastiano'sse. Et viimasega abielluda, andis ta valitsemise üle oma pojale Karl Emmanuelile, kuid tahtis hiljem seda otsust tühistada. Riiginõukogu käsul ta vangistati ning viidi Monacieri lossi, kus ta 1732. a. ka suri.

1735. a. omandas ta poeg vahetuse teel Sardiinia, loovutades selle vastu Sitsiilia saare, mis emamaast liiga kaugel asetses ja mida raske oli valitseda, kuna vihatud Genua vabariik sulges peagu täieliselt väljapääsu merele. Siit peale sai riigi nimeks Sardiinia kuningriik ning Viktor Amandeuse poeg hakkas seda valitsema Karl Emmanuel I nime all. Austria pärilussõjas laiendas ta veel oma territooriumi Milaano arvel, mistõttu Austria sellele väikesele energilisele riigile rohkem tähelepanu hakkas pöörama ja teda pidama oma kardetavamaks vastaseks Itaalias. Sest kerkis küsimus, kas Savoja valge rist mitte Preisi poolt näidatud teedele ei asu, s. o. kas ta mitte Itaalias sedasama teostada ei kavatse, mida Preisi Kesk-Euroopas. Ja kui Sardiinia 1777. a. Austriale ettepaneku tegi Genua vabariigi omavahel jagada, lükkas Joseph II selle ettepaneku põlglikult tagasi, kuigi tehing talle kasulik oleks olnud. Siit peale otsis Sardiinia liitu Preisiga, kellele teda lähendasid nii mõnedki ühised jooned. Küll ei saanud Sardiinia siis veel tegelikult asuda Itaalia ühendamisele, kuid ta töötas järjekindlalt selles sihis, püüdes kõigepealt tugevdada riiki sõjaväeliselt ja üldse siseeluliselt ning luua häid vahekordi võimsate välisriikidega. Sõjaväe korraldas Karl Emmanuel Preisi eeskujul, maksustades vajalise raha saamiseks vaimulikke ning kergendades ühtlasi rahva feodaalkohustusi. Prant-

susmaaga olid loodud tugevad sidemed: Louis XVI mõlemad vennad olid abielus Viktor Amadeuse tütardega. Sugulusside-
meile järgnes veel poliitiline liit, sest Austria-Vene-Türgi kon-
fliktis ühines Sardiinia Prantsuse-Inglise-Preisi blokiga.

Ülejäänud kolm Itaalia riiki — hertsogiriigid P a r m a ja
M o d e n a ning vabariik L u c c a — olid sedavõrd väikesed ja
tähtsusetud, et nad tulevastes sündmustes iseseisvalt mingit
osa ei etendanud. Need olid pigemini territooriumid kui riigid.

HISPAANIA.

Nagu Kesk-Euroopas XVIII sajand algas uue riigi — Preisi
— loomisega, nii elas Hispaania sama sajandi algul üle valitseva
dünastia muutuse. 1701. a. läks Hispaania prantsuse Bourbo-
nide noorema haru kätte. Kuigi esimesed uue dünastia esinda-
jad, Philipp V ja Ferdinand VI, olid võrdlemisi vähe
väljapaistvad valitsejad, hakkas Hispaania juba nende ajal
toibuma oma keskaegsest letargiast ja prestiiži langusest. His-
paania oli teistest Euroopa riikidest taha jäänud XVIII sajandi
algul vähemalt k a k s s a d a a a s t a t. Kogu maa oli veel
täiesti kiriku võimuses, kellele kuulus vähimalt pool Hispaania
varandusist. Ja kirik omalt poolt hoidis rahva vaimses pime-
duses, õpetades talle oma koolides vaid ladina keele grammati-
kat ja skolastikat. Säärases olukorras oli isegi valgustatud mo-
narhidel väga raske teostada vajalisi reforme. Rahvas ei saanud
neist lihtselt aru ja kohtles igasuguseid uuendusi umbusaldu-
siga, mida vaimulike äge vastuseis loomulikult veel õhutada ai-
tas.

See vastuolu võttis eriti ägeda ilme, kui 1759. a. Hispaania
troonile astus Ferdinand VI noorem vend C a r l o s III, senine
Mõlema Sitsiilia kuningas. Olles väga lähedases vahekorras
prantsuse vabameelse ministri hertsog de C h o i s e u l'iga ja
omades ka ise sama maailmavaate, hakkas Carlos III Hispaa-
nias suure energiaga oma uuenduste kava teostama, arvestades
seejuures vähe maa senist olukorda. Et uuenduste peamisteks
vastasteks olid j e s u i i d i d, siis Carlos'i energiline peaminister
krahv P e d r o P a b l o A r a n d a vangistas ühel ööl (2./3. apr.
1767) kõik tähtsamad jesuiidid terves Hispaanias, arvult umbes
6000, ja saatis nad laevaga Rooma. Kuna neid seal vastu ei võe-
tud, maandusid nad pärast pikki vintsutusi ja kannatusi lõpuks
Korsika saarel. Nende asutused pandi kinni ja varandused kon-

Carlos III, Hispaania kuningas
(1716—1788).

fiskeeriti. Ja juba järgmise aasta mais esinesid kõik Bourbonid Roomas jesuiitide ordu ärakaotamise nõudmisega, millise käsu paavst Clemens XIV ka 21. juulil 1773. a. lõpuks välja andis oma kuulsas karjasekirjas *Dominus ac redemptor noster*. Ordul oli siis 22 589 liiget.

Käsikäes kiriku võimu piiramisega ja ketserikohtute kaotamisega katsus Aranda ka Hispaania asumaade poliitikat tervendada ja kaubandust elustada. Kuna Hispaania polnud tööstuslik maa, siis suutis ta ise rahuldada vaid ühe kolmandiku oma asumaade vajadusest, kuna ülejäänud $\frac{2}{3}$ inglise ja hollandi salakaubitsejad sinna sisse vedasid. Oli maksev absurdne korraldus, et ainult need Hispaania laevad, mis väljusid Sevilla, hiljem Cadiz'i sadamast ja millel oli kuninga eriluba, võisid kaupu viia asumaadesse. Kui 1765. ja 1778. a. vahel need takistused kaotati, siis hakkas Hispaania kaubandus suure kiirusega arenema, milleks ka arvukad patriootilised ühingud võimsalt kaasa aitasid.

Kuid hispaanlaste alalhoidlik iseloom ja jesuiitide kasvatusel päritud vaimne letargia andsid end varsti tunda. Rahva vastuseis uuendustele muutus sedavõrd ähvardavaks, et kuningas 1773. a. sunnitud oli oma parima abilise Aranda saadikuna Pariisi saatma. Ka ei saanud ta takistada, et Seville vangistati ja eluks ajaks kloostrivangi mõisteti Andaluusia peaintendant ja kohalik uuenduste hing de Olavides, keda süüdistati Andaluusia asustamises ketseritega ja läbikäimises prantsuse vabameelsetega!

Aranda tagandamist ei seiranud siiski veel täieline reaktsioon. 1777. a. järgnes temale uuenduste teostajana välis- ja peaministri ametis Florida Blanca ning ka Campomanes töötas kuninga nõuandjana reformide alal edasi. Kuid rahva pime vastuseis oli murdnud uuenduste läbiviimise esialgse hoo ja vaimustuse.

Täieline reaktsioon algas aga Carlos III surmaga 1788. a., kuigi Blanca veel lühemat aega tema järglase Carlos IV teenistusse jäi. Kuid uus kuningas armastas tegelda rohkem jahipidamisega, käsitööga ja härjavõitlustega kui riigivalitsemisega. Hispaania kuningakojas tekkis nüüd samasugune olukord kui Napolis pärast Carlos III lahkumist. Kuningas oli armunud oma naisesse ja jättis riigivalitsemise täielikult tema kätte. See armus omakorda kaardiväe ohvitserisse Godoy'sse, kes muutus seega tõeliseks Hispaania valitsejaks. Tema kaasabil sai kirik oma endise võimu jälle tagasi ja Inkvisitsioon algas uuesti

tegevust. Kõik suure vaevaga teostatud uuendused olid nagu käega pühitud.

Alates 1761. aastast oli Hispaania tihedas liidus Prantsusmaaga. Mõlemad riigid moodustasid nn. perekondliku liidu, mille järgi nad kohustasid teineteist igal juhul abistama niihästi sõjaliselt, diplomaatiliselt kui ka kaubanduslikult. Ja kuna Seitsmeaastases sõjas Hispaania täitis suurima

Krahv Pedro Pablo Aranda, Hispaania peaminister
(1718—1798)

ohvrimeelsusega kõik liidu artiklid, päästes Prantsusmaa raskest seisukorrast, siis oldi Pariisis üldiselt väga heas arvamises Hispaaniast. Prantsuse-Hispaania liitu peeti kõige loomulikumaks asjaks ja isegi Rahvuskogus ei arvustatud kunagi liitu ennast, vaid ainult selle teatavaid artikleid. Koguni teisiti suhtusid revolutsioonijuhid Prantsuse-Austria liitu, millest lähemalt Prantsusmaa osas.

PORTUGAL.

Portugali ajalugu XVIII sajandil pole õigupoolest muud kui suur võitlus jesuiitidega. Alates 1703. a. sattus Portugal kuninga J o h a n n V nõrgamõistusliku seisukorra tõttu täieliselt jesuiitide võimusesse. Kuninga pihhisad said ühtlasi ka riigi valitsejaks. Riigi sissetulekud kadusid jesuiitide asutustesse ja suurejoonelistesse ehitustesse, kuna samal ajal rahvas viletsuses elas ning laevastik ja sõjavägi peagu täieliselt laostusid.

1750. a. astus Portugali troonile J o s e p h E m a n u e l, kes endale peaministriks kutsus vabameelse markii de P o m b a l'i. Ükski valik poleks võinud õnnelikum olla. Mida Aranda tähendas Hispaaniale, tähendas Pombal veel suuremal määral Portugalile. Nagu mujal, nii tuli ka Portugalis reforme alata vaimulike ja aadlike eesõiguste kärpimisega. Aadlikele tundus eriti valusa löögina, kui kõik asumaades olevad mõisad riigi omanduseks kuulutati. Varsti aga koondus Pombal'i võitlus peamiselt jesuiitide vastu, kuna need kõikidele valitsuse uuendustele ägedalt vastu töötasid. Paraguay's ässitasid nad kohalikud indiaanlased koguni avalikule mässule. Ja sellele järgnes looduslik katastroof: tugev maaväring hävitas 1. nov. 1755. a. mõne minuti jooksul riigi pealinna Lissaboni peagu täieliselt. Samal ajal tõusis Tažo jões vesi 6 meetri võrra, viies endaga kaasa kõik, mis maaväringust järele oli jäänud.

Hulguste salgad, kasutades üldist segadust, röövvisid ja tapsid varemetes, millede all enam kui 30 000 laipa oli. Kui teade sellest kohutavast õnnetusest kuningani jõudis, hakkas ta tervest kehast värisema ja küsis juuresolevalt Pombalilt: „Mida tuleb nüüd teha, et tasa teenida seda jumala nuhtlust?“ Pombal vastas rahulikult ja lühidalt: „Surnud matta ja elavate eest hoolitseda!“ ning sõitis ise kohe Lissaboni. Tema energilisel juhtimisel kerkis varsti varemeist uus pealinn, nägusam kui kunagi varem. Kuid jesuiidid haarasid kinni kuninga lausest ja levitasid kõikjal, et jumal ise saatnud selle õnnetuse karistuseks uuenduste eest. Kui sellele veel 1758. a. lisandus atentaat kuningale, milles see vaid kergelt haavata sai, olid Pombalil jesuiitide vastu kõik trumbid käes. Atentaadi ettekäändel vangistas ta paljud tähtsamad jesuiidid ja ka mõned uuendustevastased aadlikud. 1759. a. laskis ta jesuiidid laevaga Civita-vecchia'sse viia, kuna kõik nende varandused konfiskeeriti. Kui paavst Clemens XIII 1765. a. ordu katsus kaitsta, vastas Pombal sellega, et paavsti kirja levitamise Portugalis ära keelas, kõik jesuiidid, kes veel Portugali pinnal viibisid, reetureiks kuu-

lutas ning paavsti saadiku ühes terve saatkonnaga Portugalist välja saatis. Ka aitas ta tõhusalt kaasa Bourbonide tuntud jesuiitidevastasele sammule Roomas.

Kuid ka Portugalis ei jäänud uuendused püsima. 1777. a. suri kuningas ja temale järgnes ta tütar Maria. Pombal valandati ja kõik uuendused kaotati.

PRANTSUSMAA.

Vaadeldes Prantsusmaa ajaloo tähtsamaid arenemisjärke, näib, nagu sünniks seal kõik kuidagi sirgjoonelisemalt, klassilisemalt kui teiste rahvaste juures. Üks arenemisaste järgneb loogilise järjekindlusega, koguni teatud paratamatusega teisele astmele, nagu oleks tegemist geomeetrilise süsteemiga, kus ühest algpostulaadist võib tuletada kogu teoreemide rägastiku.

Kaheksa sajandit enne Louis XIV pani Hugue Capet esimese kivi Prantsusmaa ühendamisele. Tema järglased jätkasid samm-sammult seda ülesehitamist, lisades üha enam uusi kive ühisesse riigihoonesse, kuni Louis XIV selle hoone lõplikult valmis ehitas. Polnud enam iseseisvaid hertsogiriike, krahvkonde, parunaate. Oli vaid üksainus võimas Prantsusmaa, mille kohta päikese kuningas teatava õigusega ütelda võis: „Riik — see olen mina!“ Endised läänihärrad ja vassallid olid muutunud kuninga õukonna ametnikeks ja olenesid tema armust ja heast tahtmisest. Kuninga absoluutne võim oli jõudnud haripunkti.

Selles pikas võitluses seisis rahvas ehk kolmas seisus harilikult kuninga poolel, sest viimases nähti Prantsusmaa ühendajat, õigluse jaluleseadjat, läänihärrade omavoli hävitajat. See võitlus oli kolmandat seisust majanduslikult karastanud ja vaimselt arendanud. Varsti tundis ta ennast küllalt tugeva, et võitlusse astuda absoluutse kuningavõimuga, et saavutada olukorda, kus kolmas seisus oleks kõik, kuna ta nüüd polnud midagi. Tulevase revolutsiooni esimesed eod peitusid seega juba Louis XIV piiramatus absolutismis, sest kuningas jättis oma endise liitlase ukse taha, sundides teda asuma opositsiooni.

Ka revolutsiooni üksikud faasid näivad arenevat mingisuguse loogilise paratamatusega. Tahtmatult kerkib küsimus: kas oleks revolutsioon üldse võinud käia teist teed kui ta tegelikult

käis? Ja sellele on vaid üks võimalik vastus: arvestades antud vahekordi ja kirgi oli see ainus võimalik tee. Ja selles tõsiasjas peitubki Prantsuse revolutsiooni n. ü. klassilisuse joon: tema üksikud sündmused näivad hargnevat päris ürgiõulise olenevusega üksteisest. Need sündmused olid vahel valusad, vahel koguni pöörased, kuid nad viisid riigi lõpuks demokraatliku korra juure välja.

Kuigi Louis XIV oli kuningavõimu viinud väga kõrgele, ei suutnud ta siiski täieliselt alla suruda opositsioonivaimu, mis paratamatult tekib igasuguse võimu liigse keskendamise puhul. Opositsioon tekkis just seal, kus ühist ametlikku joont kõige karmimalt läbi viidi, nimelt usu-elus. Alates 1640. a., millal hollandi katoliku preester Cornelius Jansen avaldas oma teose „Augustinus“, tekkis Prantsusmaal õige tugev jansenistide liikumine. Lahkumine ametlikust katoliku usust puudutas armuõpetuse põhimõtet. Tolleaegse katoliku usu dogma järgi oli kogu inimsugu Aadama ja Eeva patulangemise tõttu määratud igavesele hukkamisele. Sellest pääsid vaid need, kellele jumal armu heitis, misjuures jumala otsus olenes teataval määral inimese enese tegudest. Ka preestrid kui inimese ja jumala vahemehed või jumala maa-pealsed usaldusmehed võisid seda otsust mõjutada. Paavst kui katoliku kiriku pea oli selle dogma järgi ilmeksimatu nagu jumalgi.

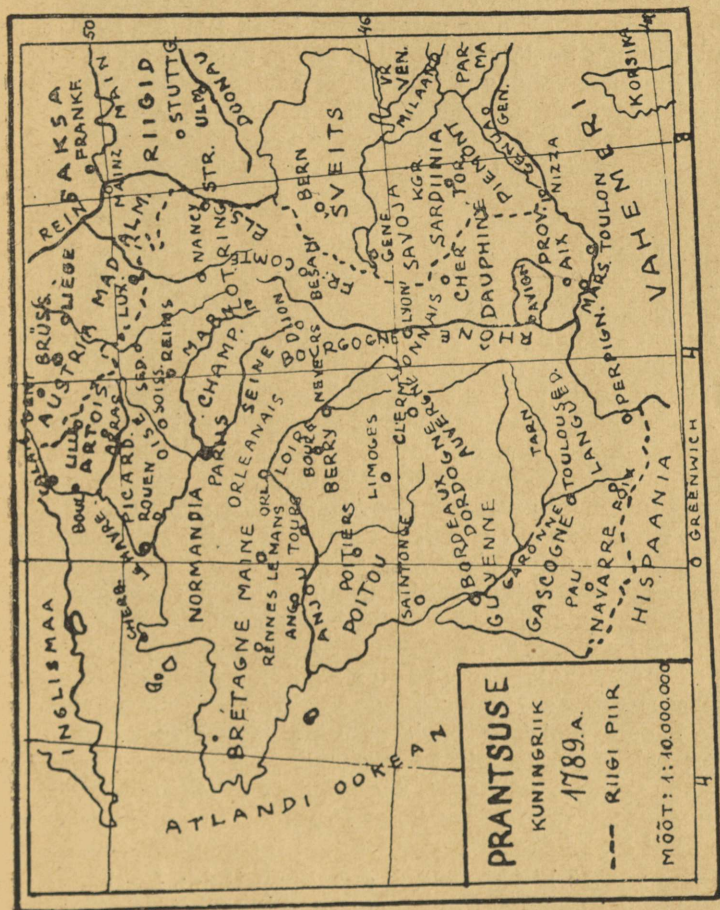
Oma raamatus püüdis Jansen väita, et säärane polnud mitte Püha Augustinuse õpetus ja arvamine, et ükski surelik pole eksimatu ja et inimesed võivad jumaliku armu osalisteks saada mitte oma tegude põhjal, vaid ainult jumala vabal määramisel.

Jansenism leidis prantsuse vaimulike seas õige palju pooldajaid, kelledest tähtsaimaks oli Pariisi peapiiskop ja kardinal hertsog de Noailles. 1705. a. mõistis Rooma paavst selle õpetuse hukka ja Janseni raamat „Augustinus“ põletati tule-riidal.

Suurem osa janseniste alistus paavsti otsusele. Port-Royali nunnad olid Pariisis ainsad, kes endi arvamuste juurde püsima jäid, mistõttu nende klooster 1709. a. maatasa tehti.

Võitlus rauges siis vaid ajutiselt. Ta algas uuesti, kui jesuiidid ka jansenistliku filosoofi Quesneli raamatu hukkamõistmist nõudma hakkasid. Ka siin ühines paavst jesuiitide vaatekohaga ja avaldas 1713. a. oma kuulsa karjasekirja Unigenitus. Selle järgi oli paavst ilmeksimatu ja tema otsus ainuõige kõigis usulises küsimusis. Kui Pariisi parlament (kõrgem kohtuasutus) 1705. a. paavsti otsuse registreeris peagu üksmeelselt, siis 1713. a. tegi ta seda juba teatava reservatsiooniga, sest vahe-

peal olid nii mitmedki parlamendiliikmed ise muutunud jansenistideks. Siit peale tekkis avalik ja äge võitlus parlamentide ja jesuiitide vahel, kus jansenism ise jäi varsti tagaplaanile. Võitlus kandus usuliselt pinnalt poliitilisele pinnale, kusjuures parlamendid esindasid vabameelsemat maa-

Prantsuse kuningriik 1789. aastal

ilmavaadet, võideldes nii jesuiitide usulise kui ka kuninga poliitilise ainuvalitsuse vastu.

Nii peitusid suure „päikese kuninga“ absoluutses võimuses juba esimesed lagunemise ja sisemise lõhenemise eod, mis pärast tema surma (10. sept. 1715) järjest paisusid. Et uus ku-

ningas Louis XV oli siis alles viie-aastane, asus Prantsusmaad regendina valitsema Orléans'i hertsog Philippe. Tõendatakse, et ta olnud ainulaadne sellepoolet, et pole uskunud jumalat, küll aga kuradit, kellega otsinud isegi kokkupuute võimalusi. Pariisi parlamendile andis ta tagasi õiguse ediktide puhul kuningale oma arvamist avaldada. Ka linnad said tagasi õiguse valida vabalt oma ametnikke, kuna Louis XIV ajal need kohad kuninga poolt välja müüdi. Kõige raskem oli aga korraldada Prantsuse rahaasju, mis Louis XIV alatiste sõdade ja õukonna hiilgava elu tagajärjel olid muutunud väga raskeiks. Absolutismi pooldajana ei tahtnud ta kasutada ainsat õiget väljapääsu — Seisuste Üldkogu, (Etats généraux) kokkukutsumist. Ja nii sattus ta ühe osava spekulandi, šotlase John Law küüsi.

John Law oli Amsterdamis elades tähele pannud sealset suurt raha ringvoolu ja selle tagajärjel veendumusele jõudnud, et riigi jõukus põhjeneb peamiselt raha suurel ringvoolul. Asunud hiljem Pariisi ja leidnud regendi ümbruskonnas toetajaid oma vaatele, sai ta 1716. a. loa avada kuue miljoni frangilise kapitaliga erapanga, kes kaupmehi ja tööstureid hakkas varustama vajaliste laenudega, viies laenuprotsendi kolmekümnelte nelja protsendini alla. Et panga tegevus kõigiti korralik oli ja et kergele laenuitingimuste tõttu kaubanduses ja tööstuses tõepoolest tähelepanuäratavat elavnemist võis märgata, muudeti 1717. a. Law erapank riiklikuks pangaks, mille rahamärke kõik riigi kassad sunnitud olid vastu võtma.

Õnnestunud alguse mõjul muutusid aga uue panga juhid liiga ettevaatamatuks ja sidusid end spekulatiivse iseloomuga Mississippi Kaubandusühinguga, kes Prantsuse Ameerika asumaalt Louisianast lootis rikkalikult kulda leida ning asutas seal suurte kulude varal linna—Uue Orléans'i. Suurte kasude lootuses tõusid panga aktsiad peadpööritava kiirusega; paljud realiseerisid kogu oma varanduse, et aga omandada Law panga assignaate. Algas pöörane spekulatsioon, mis oma uudsuse tõttu haaras kogu Prantsusmaa elanikkonna, nii vaesed kui ka rikkad.

Paar aastat hiljem selgus aga kurb tõde: Louisianas polnud kullasooni! Pealegi ei kõlvanud sealne soine maastik elamiseks ja Uue Orléans'i elanike arv langes kiiresti paarisaja inimeseni. Aktsiad langesid nüüd niisama kiiresti nagu nad algul olid tõusnud, — ja John Law oli sunnitud rahva viha eest põgenema välismaale, jättes maha kogu oma põhjatu varanduse. Tema panga kokkuvarisemise mõju jätkus aga mitmeks aastakümneks, röövides rahvalt edaspidi usalduse riiklike rahaasutuste

Louis XV, Prantsuse kuningas
(1710—1774)

vastu. Teisest küljest sundis see regenti uuesti kasutama vanu vastumeelseid tuluaallikaid.

7. dets. 1723. a. suri regent nii äkki, et rahva seas jutt levis, nagu oleks kurat ta lepingu täissaamisel ära viinud. Temale järgnes regendina hertsog Louis Henri Bourbon, kes aga ainult kolm aastat valitseda sai, sest 1726. aastal haaras Fréjus' piiskop kardinal Hercule de Fleury, noore Louis XV kasvataja, peaministrina võimu, et liituda Hollandi ja Inglismaaga Hispaania vastu, kes liidus Austriaga Gibraltarit ja Menorca saari Inglismaalt tagasi tahtis. Oma võrdlemisi pikal valitsemisajal (1726—1743) püüdis de Fleury rahu säilitada, riigi rahandust vähegi normaalsele alusele seada ja rahva üldist olukorda parandada. Ka usulist tüli katsus ta sellega lahendada, et 1730. a. kõikidele vaimulikele sunduslikuks tegi Unigenitus omaks võtta. Seejuures sattus ta aga tugevale opositsioonile parlamentide poolt, millede paljud liikmed olid juba jansenistid ja võitlesid jesuiitide katsete vastu allutada ilmlikku võimu vaimulikule.

Paremini õnnestus tal välispoliitikas. Pärast Poola pärilussõda (1733—35), milles ta toetas Louis XV äia Stanislaw Leszczyński kandidatuuri Poola troonile Austria ja Venemaa vastu, saavutas ta Viini rahuga oma eesmärgi, kuna Leszczyński, loobudes Poola troonist, sai Austriale vastutasuks Lotringi hertsogiriigi eluaegseks kasutamiseks. Pärast Leszczyński surma see kuulus Prantsusmaale. Õigupoolest okupeeris Prantsusmaa Lotringi otsekohe, kuigi Leszczyński Nancy's Lotringi kuningana resideeris ja alles 1766. a. suri.

Kuni 1740. aastani suutis vana kardinal Prantsusmaad sõdadest ja konfliktidest eemal hoida, omades teatavas mõttes Euroopa vahekohtuniku kuulsuse. Teda usaldasid kõik, sest oldi õigustatult arvamisel, et de Fleury ainult rahu igatseb ega mõtle vallutamistele. Ainult oma valitsemise lõpul laskis ta end kiskuda Austria pärilussõtta, kus aga prantslased pärast mõningaid võite raskesti lüüa said, nii et vana kardinal ahastusega tunnistama pidi, et kogu ta elutöö asjata oli olnud. 1743. aastal suri ta murtud mehena.

Kuigi Louis XV juba de Fleury valitsemise algul täisealiseks sai, võib tema iseseisvast valitsemisest juttu olla vaid pärast Fleury surma. Rahvas tervitas noort kuningat kõikjal suurte juubeldamistega ja talle anti hüüdnimi „palju armastatud“ (bien-aimé). Olles pehme ja meeldiva iseloomuga, näis ta algul seda ka väärivat, kuid ta polnud harjunud töötama. Riigi asjad olid talle sedavõrd igavad, et Nõukogus ministrid tihti sunnitud olid katkestama oma ettekanded, nähes kuninga

absoluutset tähelepanu puudumist. Valitsemiseks polnud tal aegagi, mis igasugu muile, lõbusamaile ajaviiteile kulus. Juba õige noorena ilmnes kuningas suur huvi meelelise elu vastu, mis muutuski tema pika valitsemise iseloomulikumaks jooneks ja aitas lähendada tunduvalt revolutsiooni torme. Kui juba Louis XIV ajal prantsuse õukonna- elu muutus kestvaks suurejooneli- seks lõbutsemiseks, siis tõusis see Louis XV ajal haripunktile,

Markiis Jeanne de Pompadour
(1721—1764)

millest kaugemale minna polnud enam võimalik. Noore kuninga seaduslik abikaasa Maria Leszczyńska jäi peagi täieliselt tagaplaanile ning ilmus pikk rida enam-vähem ametlikke armu- kesi, rääkimata juhuslikest seiklusist, kellede seas ei saa nime- tamata jätta isegi ta enda tütart. Tuntumad nimed selles pikas reas on markiisid de Mailly ja de Vintimille, hertsogin- na de Châteauroux, markiis de Pompadour ja krah-

vinna Du Barry. Ainult kord õnnestus vaimulikel kuningat sedavõrd põrgupiinadega hirmutada, nimelt 1744. aastal Metzis, kus Louis XV parajasti Austria pärilussõja puhul oma staabiga viibis ja kus ta raskelt haigestus, et ta proua de Châteauroux enda lähedusest kõrvaldas, kuigi see teda ohvrimeelselt ravis. Kuid kohe pärast paranemist kutsus ta daami jälle tagasi. Pärast viimase peatset surma armus kuningas oma kammerhärna Lenormand d'Etioles'i naisesse, kellele ta varsti markiis de Pompadour'i tiitli andis ühes suurte ja uhkete ruumidega Versailles' lossis. Kuna uus soosik omas peale ilu ka veel õige tubli hariduse, hea maitse, terava mõistuse ning palju auahnust ja valitsemishimu, siis haaras see kõikide aegade mõjurikkaim naine peagi kogu Prantsusmaa valitsemise enda kätte. Isegi riigi Nõukogu koosolekud peeti tihti Pompadouri ruumides, rääkimata valitsuse istungeist. Riigikassale vaatas ta kui oma isiklikule rahakotile ja jagas sealt summasid oma tujude kohaselt.

Õukonna elu muutus nüüd kõige meeletumaks elumaitsmiseks, mida suuremad ja vähemad aadlikud oma provintsilossides katsusid järele aimata. Millist laostavat mõju see perekondlikule elule avaldas, nähtub juba sellestki, et seltskonnas loeti halvaks tooniks, kui abikaasad ilmusid kusagile koos. Kuigi nad elasid ühe katuse all, oli kummagi elu täiesti iseseisev. Tõelisest kõlbusest ei saanud loomulikult enam olla juttugi, kuigi kogu see uhke seltskond usu väliseid kombeid vägagi suure kohuse-truudusega täitis. Ja vaimulikud ei nõudnudki tõelist kõlblust — peaasi kui ainult täideti kiriku väliseid kombeid ja jäeti kirik eesõigustatud seisukorda. Kõrgemad vaimulikud andsid sagedasti ilmlikule aadlile elumaitsmises ja seltskondlikes skandaalides koguni eeskuju.

Ka sõjale hakati vaatama kui mingile närvekõditavale mängule, kui huvitavale vaheldusele alatises pidutsemises, mis pika-peale loomulikult monotoonseks ja tüütavaks muutus. Sõjalisel vahvusel polnud enam patriootilist tagapõhja — pigemini oli see üksteise ületrumpamine oma julgusega ja elu kaalule-panemisega. Taheti ka hiilata oma daamide ees. Nii järgnesid siis sõjavankreile terved leegionid tõldu daamidega. Võitluste vaheaegadel korraldati uhkeid balle, kontserte, teatrietendusi jne. Rocoux' lahingu eelõhtul 1746. a. teatas näitlejanna Favart lavalt: „Homme ei ole lahingu tõttu etendust, kuid ülehomme on meie kava jälle täielik.“

Et säärase eluga pööraselt raha kulutati, ei teinud kellelegi muret. Kui mõned võimsad aadlikud olid omadega läbi, aitas kuningas nad jälle hädast välja. Kui revolutsiooni algul rahaminis-

ter Necker avaldas aruande neist toetussummadest, pani see aruanne terve Prantsusmaa jahmatama. Juba Pompadouri ajal tõusis õukonna aastane kulutus ligi 70 miljoni frangini, mis tol ajal oli pöörane summa. Kulutati vaatamata sellele, kas riigikassas oli raha või ei. 1753. aastal polnud Louis XV teenijad kolmel aastal saanud palka ja enne revolutsiooni võlgnes Louis XVI õukond veini eest 792 620 franki, kala ja liha eest aga 3½

Krahvinna Jeanne Du Barry
(1743—1793)

miljonit franki! Riigivõlg kasvas Fleury ajal 18 miljoni franki, Seitsme-aastase sõja ajal 34 miljoni, Neckeri ajal 530 miljoni ja Colonne'i ajal (enne revolutsiooni) 800 miljoni franki. Riigivõla protsendid olid 1755. a. 45 miljoni, 1776. a. — 106 miljoni ja 1789. a. juba 206 miljoni franki aastas.

Kuigi riigi rahaline pankrot oli ilmselt lähenemas, ei suutnud see asjaolu valitsevate kihtide meeletut pillamist kuidagi pidurdada. Louis XV sai isegi väga hästi aru, et tema järeltuli-

jal tuleb võidelda ületamatute raskustega, kuid ta trööstis end sõnadega „pärast meid tulgu või uputus“ (après nous — le déluge!).

Kõrgemate kihtide ainsaks eluülesandeks kujunes salongides hästi esineda, vaimukalt ja kergelt vestelda, üha uusi lõbususi välja mõtelda. Iga seltskonnainimene pidi mõistma väljenduda peenes, kunstipärases stiilis. Kunagi varem ega hiljem pole prantsuse kõnestiil nii rafineeritud kõrgusele tõusnud kui sel ennerevolutsioonilisel ajastul. Kontrast salongides tarvitusel oleva klassiliselt puhta kõnestiili ja samade inimeste tõelise elu ja tegude vahel oli määratu. Teha võis kõik, ka kõige raskemaid kuritegusid, kuid kõnes pidi vältitama tarvitamast vähimatki labast sõna, mis kuulaja rafineeritud kõrva kuidagi haavata võiks. Võõras, kes polnud pühendatud selle kõrge seltskonna tõelikku ellu, poleks salongides tarvitatava sädeleva ja maitseka vestluse järgi kunagi seda tagapõhja tõetruult kujutella suutnud.

Kuidas võiski neilt rafineeritud ilukõnelejailt nõuda, et nad oleksid osanud ajada tarka ja kaalukat poliitikat? Austria pärlussõjas saavutas Prantsusmaa küll suure kuulsuse, kuid kaotas oma laevastiku ja mõned asumaad Ameerikas, kuna vastutasuks midagi ei saadud. Veel õnnetumaks sai aga Prantsusmaale Seitsme-aastane sõda, millesse Louis XV õigupoolest astus Pompadouri mõjul, et meeldida paavstile ja hävitada ketserlik Preisi riik. Kanaada kaotus ja häbistav lüüasaamine Rosbachi lahingus andsid Prantsusmaa prestiižile raske hoobi. Küll katsus hertsog de Choiseul, kes 1758. aastast riigi juhtivale kohale sai, teha kõik, et Prantsuse sõjalaevastikku ja maavägesid endisele tasemele viia, kuid riigi rahaliselt raske seisukord ei lubanud ka kõige parema tahtmise juures Prantsuse välispoliitilist prestiiži tagasi võita.

See krooniline rahapuudus sundis Louis XV valitsusi kasutama võtteid, millede puhul juba ette võis ütelda, et need viivad riigi lõplikult kuristiku äärelle. Kui juba enne Austria pärilussõda prantsuse kolmas seisus, s. o. kogu rahvas, välja arvatud aadlikud ja vaimulikud, igasuguste maksude all ägasid, siis tõi sõda neile veel järjest lisa. Prantsusmaal oli kuningal alatise rahapuuduse tõttu kombeks riigimaksude sissenõudmise õigus müüa mõnele jõukale pankurile, kusjuures see kuningale terve summa korraga ette maksis, vahel koguni mitme aasta eest ette, nagu näiteks 1747. a. Et aga säärane riigimaksude sissenõudja ka ise kõvasti teenida tahtis, siis võib arvata, millise barbaarsusega need maksud kodanikelt sisse nõuti. Et õukonna laiutava elu tõttu ükski summa kaua vastu ei pidanud, siis pidi valitsus

üha enam makse rahvale peale panema, müües ka nende sissenõudmise õiguse juba ette suurkapalistidele.

Seejuures elas aga kaugelt suurem osa rahvast äärmises viletsuses. Et 130 000 vaimulikku ja 140 000 aadlikku olid vabad igasugustest maksudest, kuigi üle poole riigi rikkustest kuulus neile, pidid ülejäänud 24 miljonit kodanikku katma kõik kulud.

Charles de Montesquieu
(1689—1755)

Isegi Louis XV minister d'Argenson tunnistas ise, et 1738. ja 1740. aastate vahel, seega kahe aasta jooksul, suri Prantsusmaal rohkem inimesi nälga kui kõikides Louis XIV sõdades kokku. Töölised teenisid vaid 8—14 sou'd päevas, naised koguni 3 või 4 sou'd (1 sou = 5 santiimi), kusjuures juba leiva-nael maksis 2 sou'd. 1740. a. mais oli Pariisi turul avalikke näljamässe ja sama aasta sügisel nõudsid nälgivad inimesed kunin-

galt endalt leiba, kuna nälgivad emad koguni Fleury tõlla Pariisi tänavail kinni pidasid ja oma nälgivatele lastele leiba nõudsid.

Oli loomulik, et talupojad säärases viletsuses ei suutnud kuigi palju maad omandada. Näitena võib siin tuua andmeid põllupinna jaotusest 1748. aastal. 48 miljonist hektaarist oli suurmaaomanikel 19 miljonit ha (23 000 omandit à 260 ha ja 160 000 omandit à 85 ha), keskmaaomanikel 15 miljonit ha (700 000 omandit à 22 ha) ja väikemaaomanikel 14 miljonit ha (900 000 omandit à 5,5 ha ja 3 miljonit omandit à 3 ha).

Otseseid makse tuli maksa riigile, aadlikele ja vaimulikele ning nende kogusumma tegi 53% tervest sissetulekust, nii et iga 100-frangilise sissetuleku pealt tuli kolmandal seisusel ära anda 53 franki otsesteks maksudeks, rääkimata kaudseist maksudest. Ka need polnud väikesed, kuna igal suuremal linnal olid oma tollimaksud sissetoodavalt kaupadelt. Vahel tuli neid kaudseid makse kaupade transporteerimise juures maksa isegi 30—40 korda ühe ja sama kauba pealt —, enne kui see tootjalt tarvitaajani jõudis.

Pärast Austria pärilussõda dekreeteeris valitsus suure rahu puuduse sunnil uue sissetuleku-maksu, mis ka vaimulike maaomandeid haaras. Pariisi parlament registreeris seaduse. Kui järgmisel aastal parlament veel seaduse registreeris, mis piiras vaimulike õigust päranduse teel omandada maaomandeid, muutus võitlus nende kahe kõrgema riigi institutsiooni vahel teravaks. Vaimulikud otsisid abi kuningalt ja asetasid võitluse usu-lisele pinnale, sest enamik parlamentide liikmeid olid jansenistid. Kui vaimulikel õnnestus kuningalt välja pressida dekreeti, et parlamendid ei tohi segada vaimulike korraldustesse, siis ei registreerinud parlament seda dekreeti ja teatas, et parlament kui riigi kõrgem kohtuasutus riigi õiguslikku korda isegi kuninga vastu kaitsma peab, kui seda tarvis on. Siis aga saatis Louis XV Pariisi parlamendi laiali, asendades selle Kuningliku Kojaga (Chambre Royale). Viimast ei tahtnud aga rahvas, kes selles võitluses parlamente soojalt toetas, tunnustada, nii et 1756. aastal kuningas sunnitud oli parlamendi jälle tagasi kutsuma. Parlament, julgustatud rahva poolehoiust ja kuningavõimu kapituleerumisest, laskis vaimulike dekreedid timukal avalikult ära põletada.

Samal aastal tekkis Marseille' kaupmeeste ja Prantsuse Lääne-India jesuiitide misjoni peaülemale paater Lavalette'i vahel konflikt, mis parlamentide ja jesuiitide ordu vahel olevasse võitlusse nagu õli tulle paiskas. Lavalette oli Marseillé kaupmeestelt võtnud suure summa eest veksleid, millede eest ta neile pidi saatma india kaupu. Ta saatiski kaubad teele, kuid

inglased kaaperdasid prantsuse kaubalaevad. Kaupmehed nõudsid ordult oma raha tagasi. Viimane keeldus seda tegemast ning vihastas pealegi Pompadouri, kelle kõrvaldamist õukonnast nõudis paater Perusseau, kuninga pihtiisa. Marseillé kaupmeeste kaebus tuli 1761. aastal Pariisi parlamendis arutusele. See mõistis ordu kahjutasu maksmisele, kuid nõudis ordult ühtlasi põhikirja esitamist. Et ordu algul seda tegemast

Jean Jacques Rousseau
(1712—1778)

keeldus, siis tekkis küsimuse ümber ärev õhkkond ja avalik vaen ordu vastu. Olles lõpuks saanud nõutud põhikirja, kuulutas parlament selle täielises vastuolus seisvaks riigi seaduste ja määrustega. Ka provintsi parlamendid tegid üksmeelselt sama otsuse. Avalik arvamine oli kõikjal ägedalt jesuiitide vastu. Vaatamata säärasele üldisele meelepahatormile keeldus Rooma paavst Clemens XIII Prantsusmaa jaoks ordu põhikirja muutmast kuulsaks saanud sõnadega: *sint ut sunt, aut non*

sint. Siis otsustas parlament kuninga nõusolekul ordu asutuste tegevuse lõpetada ja nende varanduse konfiskeerida. Paar aastat hiljem (1764) muutus see esialgne otsus veel valjemaks — nimelt pidid kõik jesuiidid Prantsusmaalt igaveseks ajaks lahkuma. Nii langes see omal ajal nii võimas organisatsioon võrdlemisi tühisel põhjusel ja peagu ilma vastupanuta, sest vahepeal oli rahva avalik arvamine uute filosoofiliste põhimõtete levimise tagajärjel muutunud aktiivseks jõuks, mida kuningal ja ka teistel riigi kõrgemal asutusil arvestada tuli. Oli algamas valgustusajastu eesotsas Montesquieu, Voltaire'i, Rousseau ja Diderot'ga.

Charles de Montesquieu sündis 1689. aastal, niiis 100 aastat enne revolutsiooni, Bordeaux' lähedal. Oli noorena parlamendi nõunik, kuid müüs hiljem oma ameti ära. Algul õppis loodusteadust ja füüsikat, hiljem moraali, ajalugu ja poliitikat. 1721. aastal avaldas oma esimese satiirilise teose „Persia kirjad“ (Les lettres persanes). Selles kujutab ta kahe perslase, Rica ja Usbeki muljeid Pariisist nende kirjades teineteisele ja oma sõpradele Persias. Huumoriküllase irooniaga piitsutab Montesquieu neis kirjades Pariisi kõrgesti kiidetud seltskonda ja selle sisemist tühjust. Siis reisis Montesquieu Austrias, Ungaris, Itaalias, Reini kallastel ja Hollandis ning elas lühemat aega Londonis (1730—32). Inglismaal sai temast parlamentliku monarhia pooldaja ja oma sellekohased mõtted avaldas ta kahes peateoses: „Arutlused roomlaste hiilguse ja ja languse põhjuste üle (1734) ja Seaduste vaim“ (1748). Iseäranis viimane teos saavutas tolle aja kohta enneolematu menu: kahe aastaga müüdi 22 trükki läbi. Riiklikuks ideaaliks pidas Montesquieu säärast monarhiat, kus seaduslik, täitev ja kohtu-võim üksteisest eraldatud on ning kus riigi valitsemine sünnib aristokraatlike ja demokraatlike elementide tasakaalul. „Seaduste vaimu“ mõju oli määratu suur mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa riikides, kus paljud valgustatud monarhid neid mõtteid katsusid tegelikku ellu viia. Montesquieu suri 1755. aastal pimedana.

François Marie Arouet, hilisema nimega Voltaire, sündis 1694. aastal Pariisis notari pojana. Õppis algul Louis-le-Grand kolledžis, siis jesuiitide juures. Juba noorena sattus ta vabameelsesse seltskonda ja istus ka 11 kuud Bastillé vanglas satiirilise teose eest, mis polnudki tema kirjutatud. Vanglas lõpetas ta oma esimese tragöödia „Oedipe“, millel oli suur menu (1718). 1726. aastal kutsus ta ühe noore aadliku auhaavamise pärast kahevõitlusele, kuid kahevõitluse asemel sattus ta uuesti Bastille'sse. Sealt ta vabastati ainult tingimusel lahkuda Prant-

susmaalt. Voltaire elas siis kolm aastat Inglismaal, kus ta peamiselt vabameelsetega seltsis ja tulevase tegevuse jaoks valmistus. 1729. aastal lubati tal Pariisi tagasi tulla, kus avaldas terve rea tragöödiaid. 1730. aastal alustas ta oma esimese ajaloolise teose—„Karl XII“—kirjutamist. 1734. aastal ilmusid Voltaire'i sulest „Filosoofilised kirjad“, mis jällegi tõmbasid temale võimude viha. Teos põletati parlamendi

Louis XVI, Prantsuse kuningas
(1754—1793)

otsuse põhjal avalikult timuka poolt ja Voltaire ise põgenes Cirey' lossi (Champagne'is) proua du Châtelet' juurde.

Seal kirjutas ta jälle terve rea tragöödiaid, kuni 1745. a. ilmunud „Fontenay poeem“ talle lõpuks avas õukonna ja Prantsuse Akadeemia ukse. 1750. aastal sõitis Voltaire kolmeks aastaks Friedrich Suure juurde Potsdami, hakates seal kirjutama oma teist ajaloolist teost „Louis XIV aasta-

sada". 1753. aastal tuli ta uuesti Prantsusmaale, kuid ei võinud jääda Pariisi. Ta asus elama Genfi lähedale Délices'i, kus ostis endale hiljem Ferney lossi. Seal valmisid ta viimased teosed, teiste seas ka „Filosoofiline sõnaraamat“, mille lugemise eest inimesi mõisteti raskeid karistusi kandma. Sealt saatis ta Prantsusmaad mööda laiali lugematul hulgal mitmesuguseid pamflette ja juhtis ägedat võitlust niihästi vaimulike vastu kui ka ilmsüütult kohtute poolt hukka mõistetud inimeste kaitseks, mis talle rahva seas lõi peagu jumaluse aupaiste.

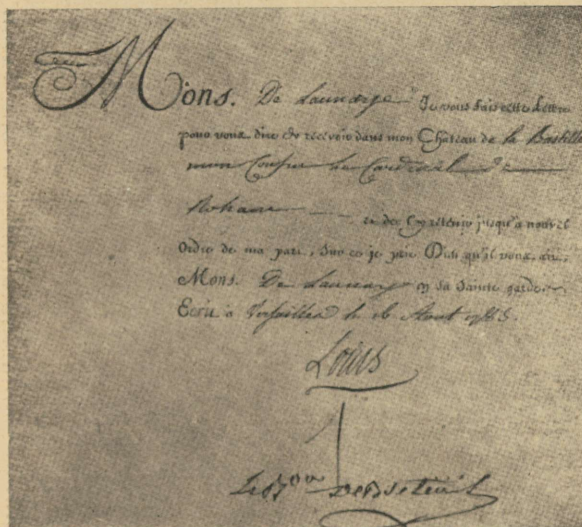
Neist protsessidest olid eriti kõmurikkad Calas' ja de La Barre'i protsessid.

Jean Calas oli kalvinist ja pidas Toulouse'is pesukauplust. 13. okt. 1761. aastal poos enese üks tema poegadest, 30-aastane Marc-Antoine, isa kaupluses. Vanemad varjasid oma poja endamõrva barbaarse kohtlemise pärast, mis tabas tol ajal kõiki enesetapjaid. Kuid see sai neile saatuselikuks. Tekkisid kuuldused, et isa oma poja ise tapnud, sest see kavatsenud isa soovi vastaselt astuda katoliku usku. Kuigi polnud tõendusi, mõistis Toulouse'i parlament õnnetu isa 1762. aastal surma, mis ka samal aastal metsikute piinamiste saatel ratta peal täide viidi. Voltaire võttis Calas' lese kahe lapsega enda juurde ja asus hukkamõistetute süütuse kohta tõendusi otsima. Neid polnud tal raske leida, kuid raskem oli kohtuotsuse tühistamist saavutada, sest kõik Prantsusmaa 13 parlamenti olid omavahel solidaarsed. Voltaire viis asja Krooninõukogusse, kus siis ka Toulouse'i kohtu otsus 1765. aastal lõpuks tühistati ja Jean Calas' süütuks kindlaks tehti.

Jean François Le Fèvre, rüütel de La Barre, valmistus 18-aastase noormehena sõjaväe karjäärile, kui teda 1765. aastal süüdistati, et ta olevat rikkunud Jeesuse puust ristikuju, mis asetses Abbeville'i sillal. Ühes La Barre'iga vangistati veel kaks noormeest, keda süüdistati ristikuju mittetervitamises. Ülekuulamisel ta tunnistas, et oli küll laulnud usuvastaseid laule ja lugenud Voltaire'i „Filosoofilist sõnaraamatut“, kuid polnud rikkunud ristikuju. Pariisi parlament mõistis ta siiski surma, milline otsus ka 1766. a. täide viidi. Kõigepealt pidi ta oma tegu kahjatsema; siis lõigati ta keel ära ning raiuti pea maha; lõpuks põletati kõik tuleriidal. Voltaire pani mängu kogu oma mõju ja osavuse, et ka La Barre'i süütust kindlaks teha, kuid see ei õnnestunud. Kohtuotsus tühistati alles Rahvuskonvendis 25. brümääril Vabariigi II aastal.

Paljudes analoogilistes protsessides õnnestus Voltaire'il saavutada õigeksmõistvaid otsuseid, mistõttu rahvas hakkas

temale vaatama kui jõule, mis võib panna kõikuma isegi kogu vana korra. Ta mõju oli ka tõepoolest määratu suur: seisis ta ju kirjavahetuses peagu kõikide Euroopa valgustatud monarhidega, oli rikas ja seega iseseisev, elas Šveitsi pinnal ning oli seega kättesaamatu Prantsuse võimudele. 1778. aastal, millal valitsus oli võrdlemisi vabameelne, võimaldati tal tulla Pariisi, kus rahvas teda vaimustatud juubeldusega tervitas. See hiilgav ja südamlük vastuvõtt väsitask aga elatanud rauka sedavõrd, et ta kokku varises 30. mail 1778, 11 aastat enne revo-

Tõlge.

Härra De Launaye. Kirjutan teile selle kirja, et võtaksite minu Bastille' lossi minu onupoja kardinal de Rohan'i ja hoiaksite teda seal kuni uue käsu minu poolt. Seepeale palun Jumalat, et ta teid hoiaks oma Püha kaitse all.

Härra De Launaye'le. Kirjutatud Versailles's 16. augustil 1785.
Louis.

Vangistuskiri (lettre de cachet).

lutsiooni puhkemist, mille kasuks ta kahtlemata oli teinud rohkem kui ükski teine prantslane. Kättemaksuks Voltaire'i usu-vastase võitluse eest keeldusid vaimulikud teda kiriklikult matmast.

Ühel aastal Voltaire'iga suri veel üks suur prantslane—Jean Jacques Rousseau, Genfi kellasepa poeg. Olles oma kodulinna õppinud ladina keelt, matemaatikat, mõtteteadust ja muusikat, tuli ta 1741. aastal Pariisi, kus elatas end sekretäriametiga. 37-aastaselt sai ta korraga kuulsaks, kui 1749. aastal Dijoni teaduste-akadeemia andis talle auhinna töö eest „Kas

teaduste ja kunstide edu on kaasa aidanud kommete puhtusele?“ Rousseau vastas sellele eitavalt. Samuti eitavalt vastas ta ka küsimusele: „Kuidas on tekkinud inimeste mitesarnasus ja kas see põhjeneb looduseadusel?“ Juba neis teesides ilmnevad Rousseau põhivaated: kõik inimesed sünnivad sarnastena; kõige kurja juureks on eraomandus, mis rikub inimesed ja muudab nad loomadeks. Et olla õnnelikud, peaksid inimesed elama vaba looduslikku elu. 1761. ja 62. aastail ilmuvad Rousseau peateosed: „Uus Héloïse“, „Ühiskondlik leping“ ja „Emile“. Eriti mõjurikkaks osutus „Ühiskondlik leping“, milles õigupoolest esimest korda esinesid demokraatliku riigi algpõhimõtted. See teos sai sõna otseses mõttes „revolutsiooni katekismuseks“ ja Rahvuskogu juhtivamaill meestel oli „Ühiskondlik leping“ koguni peas. „Emile’is“ seadis Rousseau üles loodusliku kasvatuse põhimõtted. Lapses peab arendatama isetegevust; vaim ja keha peavad arenema käsikäes; kasvatuse kõrgemaks sihiks olgu lapses kasvatada tõelist südame-usku, aga mitte usu väliseid kombeid. Nende põhimõtete tõttu nimetas Goethe „Emile’i“ — kasvatuse loodusevangeliumiks. Kuid prantsuse tolle aja võimud olid teisel arvamisel: „Emile“ mõisteti hukka ja põletati timuka poolt avalikult tuleriidal. Rousseau oli sunnitud põgenema ja varjama end kord ühe, kord teise sõbra pool, tundes seejuures tihti viletsust ja nälga. 3. juunil 1778 suri ta äkki Ermenonville’is, markii de Girardin’i mõisas.

Dénis Diderot sündis rikkas perekonnas Langres’is 1713. aastal. Ta õppis kõike, elas vaeselt, abiellus koguni lihtsa pesunaisega. Kuigi ta kirjanduslik tegevus oli õige mitmekesine (romaanid, draamad, kriitika, mõtteteadus jne.), kujunes ta elutööks suur „Entsüklopeedia“, mille väljaandmine kestis 16 aastat (1750—1766). Selle koostamisest võtsid osa kõik tolle aja suuremad teadlased nagu matemaatik d’Alembert, Voltaire jt. Teose tähtsus seisnes peamiselt selles, et temas esimest korda selgitati ja põhjendati kõiki nähtusi teaduslikult. Arusaadavalt ei meeldinud säärase teose ilmumine vaimulikele, kelle huvides oli rahvast hoida edasi pimeduses ja ebaususes. Nende pealekaebamisel konfiskeeriti mitmedki teose vihud. Et seda vältida, tegi Diderot 1757. ja 1766. aastate vahel viimased 10 vihku valmis ja laskis need siis kõik korraga välja. Just vaimulike tagakiusamise tõttu levis Entsüklopeedia määratul arvul (juba esimese trüki tiraaž oli 30 000 eks.) ning aitas võimsalt tõsta rahva haridustaset ning seega tunduvalt vähendada vaimulike mõju, tasandades teed eelolevale revolutsioonile.

Mõtteteadlaste uute ideede ja vana korra ägeda arvustamise mõjul hakkasid vana korra pahed üldsuses üha enam hukkamõistmist leidma. Üks sääraseist pahedest—kuninga kurikuulsad vangistuskirjad (lettres de cachet) — häiris eriti seltskonna õiglustunnet. Nende vangistuskirjade järgi võidi iga kodanikku ühegi süüdistuseta kas või eluks ajaks vangi panna, nii ütelda elavate kirjast maha kustutada. Eriti ohtrasti kasutati neid Louis XV ajal, peamiselt muidugi tema

Anne Robert Jacques Turgot,
Louis XVI rahaminister (1727—1781)

armukeste, ministrite, nende sõprade ja tuttavate kaudu. Olukord muutus lõpuks sääraseks, et igal väiksemalgi võimumehel oli tagavaraks kuninga allkirjaga vangistuskiri, millele ta siis ise võis kirjutada selle nime, kelle kadumine talle kasulik oli. Louis XV ajal tõusis säärase vangistuskirjade üldarv 150 000-ni. Oli olemas terve rida riiklikke vanglaid, niihästi Pariisis kui ka provintsis, kuhu säärased õnnetud paigutati. Tähtsamaiks neist olid Bastille ja Vincennes Pariisis, milledest eriti esimene muutus rahva silmis kuningavõimu oma-

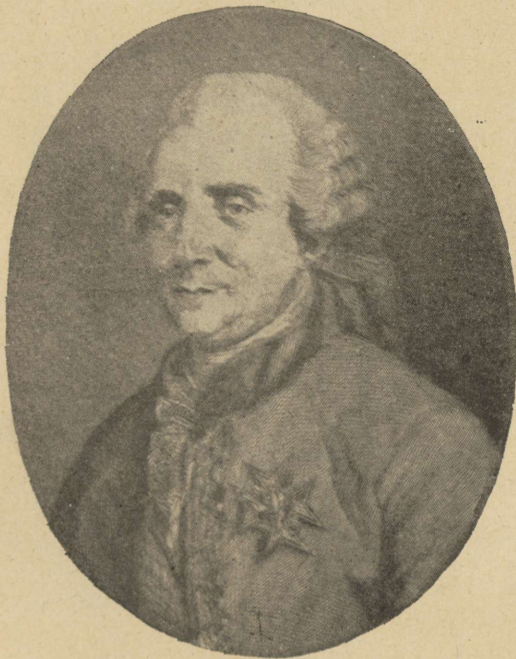
voli sümboliks. Kuigi kannatajaiks olid peamiselt kõrgema seltskonna liikmed, kutsus säärane omavoli esile kogu rahva meelepaha. Tulevase Rahvuskogu liige Mirabeau pidi nii mõnegi riigivanglaga tutvuma, sest tervelt 17 vangistuskirja tabasid teda enne revolutsiooni. Oma mälestustes kirjeldab ta sealset elu järgmiselt:

„Vincennes'is leiab vang oma urkasse astudes viletsa nari, kaks õlgpõhjaga tooli ja rasvast määrdunud laua. Valgust im-bub sinna vaid kitsa ja tumeda ruudu kaudu, millele pealegi pole võimalik ligipääs, sest seda varjavad seestpoolt tugevad ristamisi asetatud trellid. Kirjutada ja lugeda saab ainult komandandi eriloal. Et kokku hoida söögikulude arvel, pannakse vang tihti ilma ühegi põhjuseta kartserisse ja hoitakse seal isegi pikemat aega, sest seal sööb vang ainult leiba, mis niisutatud ta pisaraist.“

Eriti häirivaks sai Latude'i õnnetu saatus. Jean Henri Latude oli õigupoolest seikleja, kel polnud mingit kindlat teenistust. 1749. aastal, kui värskel kuninga soosikul markiis Pompadouril oli õukonnas veel palju vaenlasi, tuli Latude, siis 24-aastane noormees, algupärasele mõttele, kuidas saada kuulsaks ja saavutada kuninga tänu. Ta valmistas põrgumasina ja saatis selle Pompadourile, kuid läks ise Versailles'sse, et hoiatada markiisi sõpru ähvardava hädaohu eest. Kuid tema heast soovist saadi teisiti aru ja ta paigutati Bastille' vanglasse. Sealt õnnestus tal põgeneda, kuid ta areteeriti uuesti. Siis muutuski ta edaspidine elu põgenemiste ja uuesti-vangistamiste seeriaks. Ta rändas läbi peagu kõik riiklikud vanglad — ükski polnud tema jaoks küllalt kindel. Kuid ka vabaduses ei mõistnud ta end võimude eest varjata. Vanglates pani ta kirja oma mälestused neist kannatusist. Ühe neist kirjutustest, mille vangivaht nähtavasti joobnud olekus oli kaotanud, leidis keegi lihtne pudukaupluse omanik proua Legros. Vapustatud Latude'i kannatustest, pani ta kõik rattad käima, et vabastada Latude'i, pannes kaalule koguni omaenda vabaduse ja elu. Alles Louis XVI ajal õnnestus see väsimatul naisel ja Latude vabanes 1784. aastal, olles veetnud vanglasis tervelt 35 aastat, ilma ühegi kindla süüdistuseta.

Keset neid sisemisi raskusi ja käärimisi astus Louis XV ka välispoliitikas Pompadouri ja Bernis' mõjul sammu, mis kuningavõimule revolutsiooni keerises saatuslikuks sai. Nimelt sõlmiti 1. mail 1756. aastal Versailles's Prantsuse-Austria liit. See tõi kaasa põhjaliku muutuse prantsuse välispoliitikas. Kui Prantsusmaa varem oli liidus väikeste saksa riikidega ja Preisiga Austria vastu, peamiselt just Belgia pärast, siis

paiskas uus liit kõik endised traditsioonid segi. Seepärast polnud see liit ka kuigi populaarne prantsuse rahva silmis, kes harjunud oli Austriat pidama oma ajalooliseks vaenlaseks ja kes pigemini sümpatiseeris prantsusesõbralikule ja prantsuse kultuuriga Preisi kuningale Friedrich Suurele. Pealegi tugevdati värsket liitu ka perekondlike sidemetega: 1770. aastal abiellus Prantsuse troonipärija Maria Theresia kõige noorema tütre

Charles Gravier de Vergennes,
Louis XVI välisminister (1717—1781)

Marie Antoinette'iga. Alates nimetatud liidu sõlmimisest, kaotas Prantsusmaa oma endise välispoliitilise tähtsuse ja muutus nagu mingiks Austria käsilaseks. Kui sellele 1770. aastal lisandus veel uue soosiku, nimelt krahvinna Du Barry ilmumine Versailles' õukonda, senise peaministri hertsog de Choiseul'i tagandamine ning riigivalitsemise üleminek Du Barry armualuste triumviraadi hertsog d'Aiguillon'i, kantsler Maupeou ja abt Ferray kätte, siis algas ka riigi sisesises elus igakülgne laostumine.

Uus soosik, pärisnimega Jeanne Bécu (1743—1793), oli pärit kõige madalamast soost. Noorena oli ta mõni aeg kaubamaja teenija, hakkas aga siis preili d'Anje Jeanne Vaubernier' nime all tutvusi sobitama aadlikega, et lõbusalt ja muretult elada. Nii tutvus ta ka noore krahvi Jean Du Barry'ga ja sai selle armsamaks. Pärast Pompadouri ja kuninganna surma tutvustas Du Barry teda ka Louis XV-le, kellele see blond siniste silmadega noor daam kohe meeldis. Abielludes nüüd vormiliselt Jean Du Barry vennaga ja saades seega krahvinnaks, asus uus soosik sedamaid Versailles' lossi, kus ta asendas surnud kuningannat. Louis XV oli temasse sedavõrd kiindunud, et ta Du Barry'ga koguni tõeliselt abielluda olevat tahtnud.

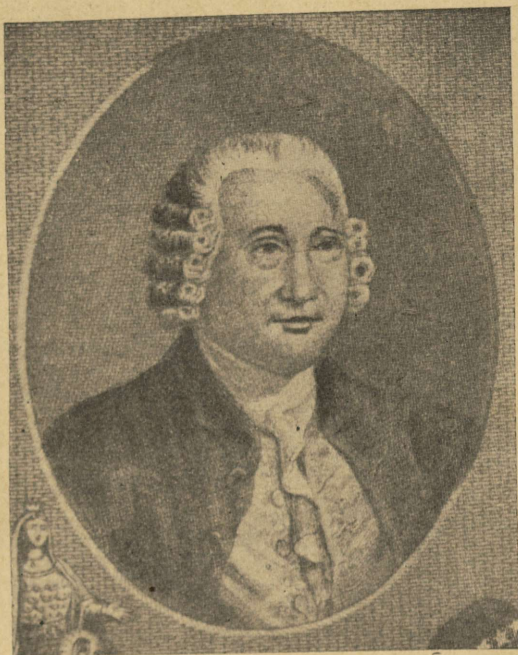
Kui Pompadouri koheldi õukonnas enam-vähem omaväärsena, siis võeti uus soosik seal vastu ignoreeriva põlgusega. Marie Antoinette ei rääkinud temaga üldse, samuti ka Louis XV õed ja peaminister Choiseul. Kuid kuningas jäi oma valikus kindlaks. Choiseul pidi lahkuma ja temaga ka kõik õukonna liikmed, kes ei tahtnud tunnustada uut favoriiti. Teatava aja jooksul näis siis Versailles' palee peagu surnuna, sest kõik kõrged aadlikud, isegi mõned kuninglikud printsid, eelistasid Du Barry peavaenlase hertsog de Choiseul'i vastuvõtte tema maa-mõisas Versailles' pidudele.

Du Barry kannatas rahulikult välja esimese tormi; ta oli kahekordsest lahke neile, kes teda külastasid. Ta protežeeris teadlasi, koketeeris isegi vana Voltaire'iga ja soetas endale aja jooksul kindlate sõprade ringi. Ka õukonna opositsioon rauges lõpuks ja isegi Marie Antoinette ei pidanud endale enam alandavaks temaga vahetada mõni sõna.

Kuid võitlus algas uuel liinil. Üks Du Barry triumviiridest, nimelt hertsog d'Aiguillon, endine Brétagne'i kuberner, oli vihatuim mees prantsuse parlamentide poolt, sest need olid mõni aasta tagasi nõudnud kuningalt tema tagandamist kubeneri kohalt teatava ebadelikaatse toimingu pärast. Ja nüüd oli see mees uue favoriidi armualune ning Louis XV minister. Kokkupõrge oli paratamatu. Kui 1771. aastal Pariisi parlamendis üht kuninga edikti arvustama hakati, saadeti parlament laiali, osa liikmeid vangistati, osa saadeti Pariisist välja. Isegi kuninglikud printsid, kes parlamendi poole hoidsid, pidid õukonnast lahkuma. Loomulikult kaldus rahva sümpaatia täieliselt parlamendi poole; isegi suurem osa aadlikest asusid nüüd opositsiooni kuningavõimu vastu. Kuivõrd mahajäetud seisukorda oli sattunud kuningas, selgub kõige piltlikumalt missade

arvust, mida usklikud kodanikud tellisid kolmel isesugusel perioodil, et paluda jumalalt kuninga pääsmist surmast. Louis XV raske haiguse puhul Metzis 1744. aastal telliti 6000 missat ja talle anti hüüdnimeks „Väga armastatud“; pärast Damiens'i atentaati 1757. a. — 600 missat ja kuninga surmaeelse haiguse ajal ainult 3 missat!

Ja kui Louis XV 10. mail 1774. aastal suri, siis ei leinanud

Chrétien Guillaume de Malesherbes, Louis XVI

õue- ja usuasjade minister (1721—1794)

teda õigupoolest keegi, võib-olla isegi Du Barry mitte, sest temale jäeti ta loss Louveciennes, kus ta rahulikult võis elada oma soosiku hertsog de Brissac'iga, kuni revolutsiooniline tribunaal ta 1793. aastal saatis tapalavale.

Asudes Prantsusmaa troonile polnud Louis XVI veel kahekümneaastane. Omades keskmise kasvu, tugeva kehaehituse, suure nina, tubli isu, ning kalduvuse korpulentsusse, ei ol-

nud tema välimuses tõepoolest midagi kuninglikku. Pealegi oli ta kartliku iseloomu, saamatute liigutuste, kuid siiski hea ja õiglase südamega. Kõige selle juures ta oli äärmiselt usklik, mistõttu ta sai ka hüüdnimeks väga kristlik. Hariliku kodanikuna oleks ta kahtlemata elanud õnnelikult ja saavutanud oma kaaskodanike lugupidamise. Kuningaks polnud ta aga sugugi kohane, liati veel säärasel käärival ajajärgul. Ta oleks meelsamini teinud kogu päeva rasket sepatööd, mis talle eriti meeldis, või käinud jahil, mida ta pidi tegema oma seisuse tõttu. Kuninga-ameti võttis ta vastu kui paratamatuse. Kui õukondlased Louis XV suritoast suure müraga tormasid teda tervitama, kui uut kuningat, olevat ta hüüdnud: „Milline koorem! Ja mulle pole midagi õpetatud. Mulle näib, nagu oleks kogu maailm langemas minule!“

Marie Antoinette omas seevastu äärmiselt elava iseloomu ja tubli annuse loomulikku šarmi. Ta võlus kõiki, kes temale lähenesid, seejuures oli ta õige kergemeelne ega hoolinud palju õukonna etiketist ega oma endagi heast kuulsusest. Ka tema polnud midagi õppinud; tulles Prantsusmaale ta mõistis vaevalt kirjutada. Ta armastas lugeda romaane ja otsida lakamatult uusi lõbustusi. Kuigi ta oli abielus alates 1770. aastast, sai see abielu noore kuninga loodusliku defekti tõttu tõeliseks vaid 1777. aastal. Juba oma esimesil valitsemispäevil olevat Louis ütelnud: „Seda riiki siin on alati hukutanud ta kuningate seaduslikud ja ebaseaduslikud naised.“

Kuigi Louis XVI-ndal polnud ühtegi teist naist peale Marie Antoinette'i, ei seaduslikku ega ebaseaduslikku, jätkus ometi sellest ühestki, et saata hukka niihästi kuningas kui ka kuningavõim.

Algul suhtus rahvas kuninglikku noorpaari vaimustusega ja suurte lootustega. Nende voorustest räägiti kõikjal ja arvati, et ometi kord on Prantsusmaal kuningas, kes suudab päästa riiki ja kes seda ka päästa tahab. Ja kuninga esimesed sammud vaid kinnitasid neid lootusi. Ta olivat koguni koostanud kõige ausamate prantslaste nimestiku ning hoidnud selle endal alati käepärast.

Loomulikult pidi Du Barry triumviraat nüüd lahkuma. Louis XVI esimene valitsus oli võrdlemisi õnneliku koosseisuga: Maurepas, Turgot, Vergennes, Miromesnil. Turgot rahaministrina sai muidugi valitsuse peafiguuriks, sest oli ju rahaline kitsikus Prantsusmaa kõige õrnemaks kohaks. Kõigepealt kutsuti Pariisi parlament jälle tagasi. kuigi seda ei tehtud küllalt ruttu, ja lasti pariislastel paari nädala jooksul korraldada rongkäike, endise kantsleri Maupeou vahakuju põletamisi ja teisi

mässulise iseloomuga akte. Juba algusest peale oli tunda uue kuninga kõhelevat ja venitavat iseloomu.

Selgemini ilmnes see Louis XVI hukatuslik iseloomuomadus Turgot uuenduskavade läbiviimisel. Need kavad olid Turgot'l juba ammu olemas ning kõigile tuttavad tema varasemaist töist majandusteaduse alal. Turgot arvas, et riik võib alles siis pääseda rahalisest kitsikusest, kui kogu rahva seisukord para-

Marie Antoinette,
Prantsuse kuninganna (1755—1793)

neb, mida omakorda võimaldab vaid kaubanduse ja tööstuse täieline vabadus. Seega tulevad kõrvaldada kõik kunstlikud takistused nagu tsunftid, sisemised tollipiirid, kaudsed maksud kaupadelt ja nende veo administratiivsed tõkked, usuline ja rahvuslik sallimatus, jne. Nagu kõik valgustusajastu reformaatorid, nii arvas temagi, et uuendusi võib teostada ainult valgustatud monarhi kaudu, n. ü. ülalt alla. Samu illusioone hellitasid ka mõtteteadlased ja ökonomistid. D'Alembert kirjutas: „Kui

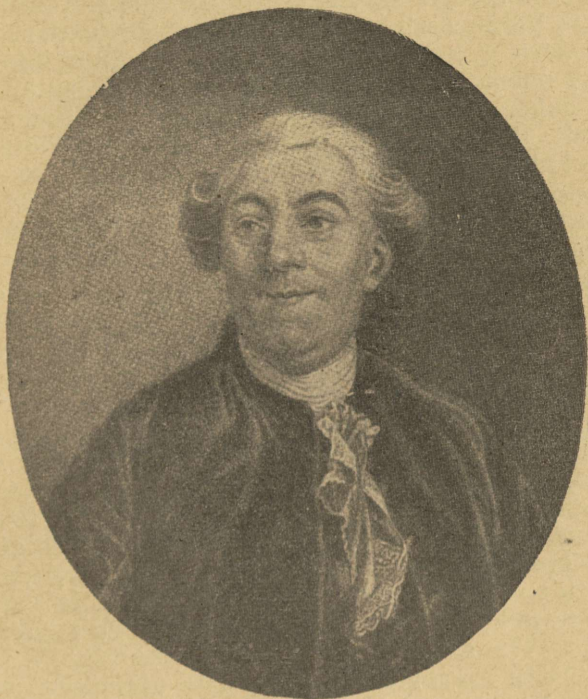
nüüd headust ei saa ellu viia, siis tähendab see, et headust on võimatu realiseerida.“ Voltaire kahjatses, et ta juba haua äärel seisab, kuna ta nüüd just elada tahaks, sest õiglus ja mõistus hakkavad nüüd juhtima elu.

Turgot alustas uuendustega õige tagasihoidlikult, et mitte kohe kohutada nende vastaseid. Ta vähendas sisemisi tolle, vabastas kaubanduse osaliselt, lihtsustas mõnedes provintssides riigimaksude sissenõudmist ja kaotas mõned ülearused asutused. Omaenda palga vähendas ta 142 000 frangilt 82 000 frangile ja loobus 50 000-frangilisest kingitusest, mis maksude sissenõudjad rahaministrile iga aasta harilikult tegid. Kuid kõik Turgot katsed teostada kokkuhoidu ka õukonnas jäid asjatuks ja ässitasid ainult kogu õukonna koos Marie Antoinette'iga Turgot vastu üles. Eriti teravaks muutus rahaministri vahekord õukonnaga, kui uueks õukonna ja usuasjade ministriks sai Turgot sõber ja tema vaadete pooldaja Lamoignon de Malesherbes, kes pealegi oli tuntud usuvabaduse pooldajana. Ja kui Malesherbes tõepoolest ära keelas protestantide laste vägivaldse kasvatuse katoliiklikus usus ja tunnistas seaduslikeks protestantide abielud, tõstsid vagatsejad Turgot valitsuse vastu mässu. Vaimulikega liitusid veel suurrahamehed ja parlamendid, kes lasksid timukal põletada raamatuid, mis selgitasid uuenduste mõtet ja vajadust. Kuid hoolimata vastuseisust sammus Turgot julgelt edasi ja ka kuningas jäi veel kindlaks, kuigi vaimulikud ja õukondlased talle lakkamatult näitasid, kuidas „uskmatute“ valitsus riigi hukatusse viib.

Esimesed tõsised raskused tekkisid Turgot'l aga just vaba-kaubanduse alal, mille põhimõtted rahaministrile eriliselt südamelähedal seisisid. Muuseas oli ta 1774. aastal ka teravilja kaubanduse vabaks kuulutanud, kaotades sellelt ühtlasi igasugused sisemised tollid ja lubades teravilja sisse vedada ka välismaalt. Kuid 1774. aasta osutus ikaldusaastaks, mistõttu vilja hind 1775. a. algul loomulikult kerkima hakkas, sest ka välisriikidest sisse veetav vili ei suutnud katta puudujääki. Mai-kuus tõusis leiva naela hind Pariisis juba $3\frac{1}{2}$ sou'le, seega ligi kahekordseks. Provintsis tekib siin ja seal rahutusi: rüüstatakse veskeid, talusid, viljaga laaditud laevu. Salgad on algul piskesed ja juhuslikud, kuid kord-korralt need paisuvad, korralduvad sõjaväeliselt ja neil on ka raha. Oise'i jõge mööda lähenevad nad Pariisile, paisates segi pealinna varustamise teraviljaga ja hävitades oma teel kõik vilja ja jahu tagavarad. 2. mail on nad juba Versailles's ja tungivad isegi lossi hoovidesse. Sealt liiguvad sõjariistus märatsejad Pariisi, vallutavad keskturu ja sunnivad kõikjal müüma leiba kahe sou'ga nael. Ka 3. mail on

Pariis nende võimuses, sest näib, et politsei ja sõjaväe kõrgemad juhib tollele ja h u s õ j a l e õige pehmelt vastu astuvad, mitte pooldades Turgot uuendusi. Viimane on sunnitud isiklikult korraldama pealinna sõjaväelise kaitse, ja kahe päeva jooksul õnnestub tal Pariisis jälle rahu jalule seada. Kuid provintsis kestab jahusõda vähemal määral kuni sügiseni.

Et kuningas hävitas kõik aruanded, mis talle saabusid selle

Jaques Necker,
Louis XVI rahaminister (1732—1804)

erakorralise liikumise kohta, siis polnud hiljem enam võimalik uurida jahusõja tõelisi põhjusi ega selle salajaste toetajate jälile saada.

1776. aastal esitas Turgot Krooninõukogule 6 uut edikti, milledest eriti kaks suure vastuseisu osaliseks said. Need olid: talupoegade teede-parandamise kohustuse ja keskaegsete tsunftide kaotamine. Mõlemad seadused võeti maal ja linnades suure vaimustusega vastu. Pariisi töölised sõitsid rõõ-

muhõisetega mööda tänavaid ja vaesemates linnajagudes süüdati ilutuled, sest nüüd võis iga kodanik endale vabalt valida töö, ilma et tal vaja olnuks esitada meistri poolt välja antud oskustunnistust.

Kui need seadused saabusid Pariisi parlamenti, keeldus viimane neid registreerimast ja välja kuulutamast. Louis kutsus siis küll parlamendi Versailles'sse ja sundis uusi seadusi registreerima, kuid see jäi ka viimaseks toetuseks Turgot, Malesherbes'i ja Vergennes'i uuendusmeelsele valitsusele. Louis XVI oma kõhkleva ja kartliku iseloomuga ei suutnud minna lõpuni ega vastu panna suurkapitalistide, aadlike, vaimulike, parlamentide, õukonna ja omaenda naise Marie Antoinette'i ühendatud survele. 12. mail 1776. aastal langes Turgot. Voltaire kirjutas sel puhul: „See on katastroof... ma näen enda ees veel vaid surma; see pikselöök tabas muaju ja südant. Miski ei suuda mind lohutada, sest ma nägin Turgot' kuldse ajastu süüdi ja hukkumist.“

Ühes Turgot'ga lahkus valitsusest ka Malesherbes. Neid asendasid lühemat aega vähe väljapaistvad isikud, kellede ülesandeks oli vaid tühistada uuendusi, mis polnudki veel tegelikult jõudnud realiseeruda. Kui aga kantsler Maurepas nägi, et endistel radadel siiski edasi ei saa, siis kutsus ta uue rahaministrina valitsusse endise pankuri Jacques Neckeri, kel rahandusringkondades oli hea nimi. Pärit Genfist, tuli ta 1747. aastal Pariisi ja astus lihtse ametnikuna ühe panga teenistusse, kus ta oma ärilise taibu tõttu järjest kõrgemale tõusis ning panga kaasosanikuks sai. Osavate spekulatsioonide abil õnnestus tal kümne aasta kestel 8 miljonit franki koguda, mis tol ajal tohutu suur summa oli. 1765. aastal asutas ta Pariisi omaenda panga ning saavutas häid sidemeid kogu maailma rahameestega. 1772. aastal andis ta panga oma vennale ja pühendas end täiesti majanduslike küsimuste uurimisele, avaldades mitu teost. Neis arendas ta otse vastupidiseid vaateid Turgot' vabavõistluse teooriale, s. o. pooldas protektsionistlikku majandust.

Et Prantsusmaa võttis osa Põhja-Ameerika vabadusvõitlusest Inglismaa vastu, siis ei pidanud Necker võimalikuks muuta maksusüsteemi, vaid muretses vajalise raha laenude näol, peamiselt Hollandist ja Šveitsist. Peale puht laenude ta hankis raha veel loteriide ja elukindlustuste kaudu, kõik kokku umbes 600 miljonit franki, keskmiselt kuue protsendiga. Nüüd asus ta koondama riigi ametkonda, mis nõudis palju raha, sest ametnikelt, kes oma kohad olid ostnud või pärinud, tuli need tagasi osta. Ka maksude sissenõudmist püüdis ta riigistada, kuigi see

väga raske oli teostada. Ta tegi suuri jõupingutusi, et riigimaksude arvepidamist vähegi ühtlustada, kuna see seni igas provintsis sündis eri viisil ja eri aegadel, mis kuidagi ei võimaldanud üldist kontrolli. Malesherbes'i eeskujul katsus ta ka kuninga isiklikus majapidamises kokkuvõetav teostada, kuid see katse lõppes just vastupidise tulemusega: Louis XVI-ndal oli liiga hea süda, et armupalujale ära ütelda. Neckeri peasihiks oli nii kaugele jõuda, et riiki kord kindla eelarve alusel valitseda saaks. Selleks kavatses ta luua provintside

Charles Alexandre de Calonne.
Louis XVI rahaminister (1734—1802)

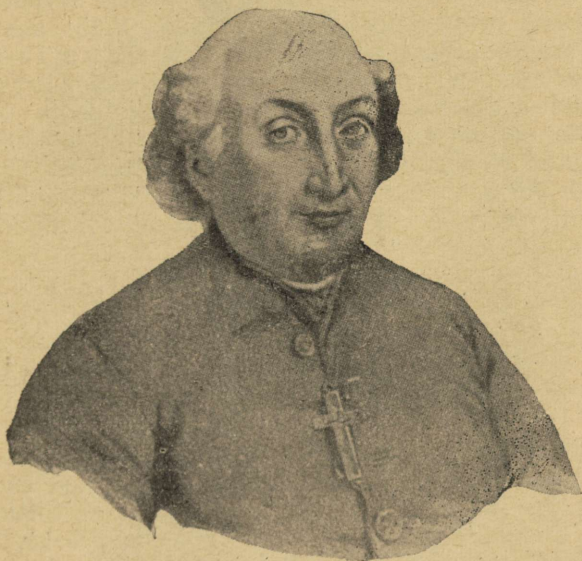
nõukogud, mis koosneksid 12-st aadlikust, 12-st vaimulikust ja 24-st kolmanda seisuse esindajast (neist 12 maalt ja 12 linnadest). Katsena asutas ta 1778. aastal ühe säärase nõukogu Berry provintsis, hoides üldist kava suures saladuses. Mõtte-teadlastega katsus ta võimalikult head vahetõrget hoida, kuigi need ei pooldanud tema majandussüsteemi. Ta rääkis alati vabadusest, avaliku arvamise tähtsusest, uuenduste vajadusest jne., leides seetõttu laialdastes rahvakihtides vaimustatud poolehoidu, mida temale järgnev rahaminister Calonne ironi-

seerivalt nimetas ne k r o m a a n i a k s. Calonne iseloomustas seda poolehoidu järgmiselt: „Kui kogu maailm oleks mingil arvamisel ja ainult Necker üksinda teisel arvamisel, siis oleksid ikkagi kõik nõus, et Neckeril on õigus, aga mitte kogu maailmal.“

Rahva poolehoiust hoolimata oli Neckeril ka väga palju vastaseid. Vaimulikud olid tema vastu, sest ta polnud katoliiklane; mõtteteadlastele ei meeldinud Neckeri proteksionism; aadlikud ja parlamendid haistsid temas kardetavat uuendajat. Nende vastuseis muutus otse tormiks, kui Neckeri provintsi-nõukogude kava avalikkusele teatavaks sai. Kui sellele 1781. aastal lisandus veel riigi rahalise aruande avaldamine, mis absolutismi ajastul ju kuulmata asi oli, ei suutnud ka Louis XVI oma rahaministrit enam kaitsta. Pealegi avastasid asjatundjad tema aruandes sihiliku võltsingu: aruandes leidis 1781. aasta tulude ja kulude seisus 10-miljoniline ülejääk, kuna tõeliselt oli tegemist 219 miljoni frangi suuruse puudujäägiga.

Neckeri tagandamine 19. mail 1781. aastal oli kurvaks üllatuseks kõigile neile, kes riigi ja ühiskondliku korra põhjalikku ümberkorraldamist vajaliseks pidasid, sest Neckeri langus tõestas veelkord Louis XVI iseloomu ebakindlust ja nõrkust. Et see langus tuli keset Ameerika vabadussõda, millest prantslased ameeriklaste poolel vaimustatult osa võtsid ja et see võitlus pani võimsalt liikuma demokraatlikud põhimõtted, siis tundus uuenduste-poliitika järjekordne karile jooksmine seda valusamana. Philadelphia kongressi Õiguste deklaratsioon (1775), mille järgi kõik inimesed võrdselt vabad on ja kogu võim oleneb ainuüksi rahvast, kuna valitsejad vaid rahva volinikud ja teenijad on, äratas ka prantslasis vabaduse lootusi. Peamiselt need kardetavad põhimõtted just olidki põhjuseks, miks Louis XVI, õukond ja välisminister Vergennes nii kaua kõhklesid, et vastu tulla ameeriklaste korduvatele abipalvetele, olgugi et Prantsusmaa oli niikuinii sattumas sõtta Inglismaaga. Õigupoolest oli kuningas lõpuks otse sunnitud astuma otsustava sammu rahva sümpaatia-avalduste ja noore markii de La Fayette'i poolt juhitud vabatahtlike survele. Alles kolm aastat pärast „Õiguste deklaratsiooni“ astus Louis XVI avalikult sõtta Inglismaaga (1778) ja alles 1780. aastal väljus Brestist esimene ametlik prantsuse abivägi (6000 meest), kuigi ükski sõda pole olnud prantslaste hulgas populaarsem, välja arvatud vahel revolutsiooni-sõjad nende algusaastail. Üldiselt osutus Ameerika vabadussõda prantsuse relvadele õigegi õnnelikuks: India ja Ameerika vetes võitis prantsuse admiral Suffren

mitmel puhul inglasi, kuna abivägede juhid La Fayette ja Rochambeau Ameerika kontinendil samuti võidukad olid. Kui La Fayette 1782. a. algul Pariisi saabus, tervitati teda tormiliste auavaldustega ja Ooperis krooniti ta lilledest pärjaga. Ta sai rahvuskangelaseks. Prantslastel oli koguni kaks põhjust olla tänulik noorele kindralile: ta oli päästnud prantsuse relvade au pärast kaotusi Seitsmeaastases sõjas ja oli ühtlasi esimesena vabatahtlikult rutanud abistama üht rahvast tema võitluses

**Kardinal Etienne Charles de Loménie de Brienne,
Louis XVI raha- ja peaminister (1727—1794)**

iseseisvuse eest. Prantsusmaa osavõtt Ameerika vabadussõjast osutuski Louis XVI-ndale üheks helgemaks momendiks. Alates Neckeri tagandamisest, eriti aga Calonne'i asumisest 1783. aastal rahaministri kohale, algasid riigi siseelus üha ägedaloomulisemad käärimised.

Calonne'i arusaamine riigi rahandusest ei erinenud kuigi palju John Law teooriast. Calonne arvas: mida rohkem riik kulutab, seda jõukamaks muutub rahvas ja seda suuremaks paisuvad siis ka riigi sissetulekud. Muidugi meeldis säärane teooria kuninga vendadele, kes olid alalises rahahädas, Marie

Antoinette'ile ja kogu õukonnale, sest Calonne ei teinud mitte ainult ilusaid sõnu, vaid jagas raha kahel käel. Et aga raha polnud kusagilt võtta, siis tegi ta ühe laenu teise järele. Ja selles oli ta tõepoolest meister: juba kolme esimese aasta jooksul suutis ta 800 miljonit franki kokku laenata, kuigi lõpuks juba päris ruineeriva kasuprotsendiga (9%).

Arusaadavalt ei võinud säärane süsteem kesta enam kuigi kaua, sest riigivõla igaaastased protsendid olid juba lähenemas 200 miljoni frangile. Calonne'i süsteemi hakati arvustama, vaatamata tema propagandalisele osavusele. 1785. aastal ilmus Neckeri raamat „Rahanduse korraldamisest“, kus juhiti tähelepanu Calonne'i süsteemi puudustele. Juba esimesel kuul müüdi seda raamatut 12 000 eks., ühe aasta jooksul — 80 000. Ka parlamendid asusid opositsiooni, mis eriliselt teravaks muutus kõmurikkas kaela kee protsessis. Ükski revolutsionäär poleks võinud välja mõtelda pöörasemat hoopki kuningavõimu prestiižile, kui see tragi-koomiline lugu poolteise miljoni frangilise kaelakeega.

Niihästi loo peategelane, krahvinna de La Motte, sündinud Saint-Remy de Valois, kui ka teised kaks — Marie Antoinette ja prints-kardinal Louis de Rohan — olid kõik kuniglikust soost. Esimese isa oli kogu oma varanduse läbi elanud ja surnud viletsa hulkurina, jättes tütre korviga ühe taluniku ukse taha. Alles hiljem selgus noore naise kõrge päritolu ning Louis XVI määras talle 800 franki aastas pensioni. Samuti toetasid teda ka mõned teised suurihärnad, peamiselt just noore daami romantilise saatuse tõttu. Nende toetajate seas oli ka kardinal Louis de Rohan, Louis XVI onupoeg. See prints oli tuntud oma suurejooneliste eluviiside poolest, mis omal ajal suuresti pahameelt tekitasid Maria Theresiale, kelle nõudmisel kardinal siis sunnitud oli Prantsuse suunsaadikuna Viinist lahkuma. Kas Marie Antoinette'i anti-paatia kardinali vastu oli pärit juba tollest ajajärgust või olid selle põhjuseks printsi korduvad katsed läheneda veetlevale ja kergemeelsele kuningannale, — igatahes on kindel, et Marie Antoinette ei võinud näha Rohan'i varjugi. Ja kui nüüd kardinali hea sõbranna krahvinna de La Motte lootust hellitas oma romantilise minevikuga liigutada Marie Antoinette'i südant ja saada sel teel kuninganna soosikuks, siis lootis Rohan, et see lähenemine ka temale kasulikuks võib saada. Ja kui noore krahvinna igatsus lõpuks täitus, ei unustanud ta ka oma aitajat ja lubas Marie Antoinette'i mõjutada, et see muudaks oma suhtumist armunud printsisse. La Motte'i vahetalitusel alaski kuninganna ja kardinali vahel kirjavahetus, mis kestis ligi aasta,

muutudes üha sõbralikumaks. Ühel augustikuu ööl korraldati Varsailles' lossi aias nende kohtumine. Kardinal saabus aeda ümberrietatult. Kokkuräägitud kohas, tihedas põõsastikus, nägi ta tõepoolest daami valges mantlis ja valge peakattega. Kui ta põksuva südamega daamile lähenes, ütles see: „Teie teate, mis see tähendab,“ ja andis kardinalile roosi. Kui viimane parajasti vastata tahtis, sosistas La Motte talle kõrva: „Minge, minge! printsess Elisabeth ja krahvinna d'Artois tule-

Jean Jacques Duval d'Eprémesnil,
Pariisi parlamendi nõunik (1746—1794).

vad!“ (kuninga õde ja vennanaine). Öö oli pime ja kõik kadusid tihnikusse. Alates sellest ööst, hakkas La Motte elama suurejooneliselt, sest armunud Rohan muutus heldeks. Kirjavahetus jätkus ja kirjad muutusid üha õrnemaks...

Nii möödus 9 kuud. Tol ajal olid õukonna juveliirid Boemer ja Bassange hädas ühe kallihinnalise kaelakeega, mida nad kuidagi müüa ei saanud, sest selle hind — 1 600 000 franki — oli liiga kõrge isegi rikkamaile. Nad olid kaelakeed juba mitu korda pakkunud Marie Antoinette'ile, ka Louis XVI oli kahel korral selle tahtnud kinkida oma naisele, kuid Marie Antoinette

oli selle ikka tagasi lükanud, kartes nähtavasti sellega veelgi suurendada oma kergemeelset kuulsust prantsuse rahva silmis. Kuid juveliirid ei heitnud meelt. Teades La Motte'i head vahekorda kuningannaga palusid nad tema vaheltsobitust kaelakee müümisel, — muidugi rikkaliku tasu eest. 24. jaanuaril 1785. a. sõidabki La Motte juveliiride poole ja teatab neile kõige suurema saladuse katte all, et varsti tuleb nende poole kardinal de Rohan, kellele Marie Antoinette olevat ülesandeks teinud kaelakee ostmise. Kardinal tuli tõepoolest ja teatas, et ta ostab kaelakee 1 600 000 frangi eest kellegi teise isiku jaoks, kelle nime ta aga ütelda ei või. Ta palus juveliire teataval päeval ühes kaelakeega enda poole, et seal kokku leppida ostutingimustes. Määrtud ajal andsidki juveliirid kaelakee Rohan'ile üle, pärast seda kui viimane neile oli esitanud allkirja: „Heaks kiidetud. Prantsuse Marie Antoinette.“

1. veebruaril 1785. sõitis Rohan ümberriietatult Versailles'sse kaelakeed kuningannale üle andma. Ta peatus La Motte'i pool, kes Marie Antoinette'ile saatis vastava teate. Varsti tuligi sinna kuninganna kammerteener Le Clos sedeliga, milles Marie Antoinette käskis paki sedeli toojale üle anda, mis ka sündis.

Juuni lõpus teatas Rohan juveliiridele, et kuninganna leiab kaelakee hinna olevat siiski liiga kõrge ning soovib seda alandada 200 000 frangi võrra, — vastasel korral loobub ta ostust. Juveliirid nõustusid sellega ja saatsid Marie Antoinette'ile vastava kirja, mille viimane ka tõepoolest kätte sai, läbi luges ja siis kohe ära põletas.

Nii seisid asjad, kui korraga sündis plahvatus. 15. augustil 1785, kui kardinal parajasti tahtis alustada jumalateenistust õukonna kirikus, kutsuti ta kuninga juurde. Seal olid veel Marie Antoinette, kohtuminister ja parun de Breteuil, Rohan'i verivaenlane. Ühegi sissejuhatusega küsis temalt kuningas: „Mis kaelakee see on, mille Teie olevat muretsenud kuningannale?“ Kardinal, ehmatusest peagu keeletu, suutis vaevalt kogelda, et ta nähtavasti on langenud pettuse ohvriks. Ta areteeriti Breteuil' käsul sealsamas ja viidi Bastille'sse. Siiski õnnestus tal saata sedelit oma sekretärile abt Georgel'ile, kes kardinali kardetava kirjavahetuse peitis kindlasse kohta. Muuseas tuleb märkida, et läbiotsimisele asuti kardinali juures alles neliteinundi pärast aresti; näib, nagu oleks tahetud meelega anda aega kardetavate kirjade kõrvaldamiseks.

Louis XVI andis Rohan'ile valida, kas soovib ta asja lahendada kuninga või Pariisi parlamendi otsusega. Kardinal valis viimse tee, viies seega nii delikaatse asja arutamise avaliku kohtu ette. Ta andis seega Pariisi parlamendile tõhusa juhuse

olla kohtumõistjaks kuningavõimu ja kõrgema vaimuliku vahel, alandades sel moel neid mõlemaid.

Kuigi protsessi vältel leiti keegi noor tütarlaps, kes tunnistas, et ta olevat mänginud Versailles' pargis, teataval kohtamisel Rohan'iga Marie Antoinette'i osa, kuigi leiti ka mees, kes tõendas, et ta kaelakee ostutingimuste paberile kirjutanud sõnad: „Heaks kiidetud. Prantsuse Marie Antoinette“, ja kuigi suudeti kindlaks teha, et krahv de La Motte on Londonis tõepoolest müünud kümne tuhande inglise naela eest pärleid, — siiski oli peagu võimatu seletada kõiki asjaolusid oletusega, et

Notaablite koosolek (karikatuur)

Marie Antoinette tõepoolest asjast midagi ei teadnud. Oli ju absurdne arvata, et nii peen diplomaat kui kardinal de Rohan terve aasta jooksul kuningannalt võltsitud armastuskirju saab, ilma et ta sellest aru saaks, kuna tal ta seisuse ja auastme tõttu küllalt võimalusi oli kuningannaga isiklikult kokku saada! Särasele veendumusele jõudis ka parlament ning rahva rõhuvam enamus. 31. mail 1786 kuulutas parlament oma otsuse: prints Louis de Rohan mõisteti õigeks, proua de La Motte vitsakariistusele ning eluks ajaks vangi. Et viimane oli protsessil terve süü võtnud endale, siis võimaldati tal sama aasta lõpul põgeneda Inglismaale, kuhu ta mees oli läinud juba enne protsessi. Kui 1787. aastal tekkis kuuldusi, et La Motte kavatseb avaldada

trükis kaelakee tõelise loo, siis sõitis Marie Antoinette'i parim sõbranna hertsoginna Polignac Inglismaale ja maksis La Motte'ile vaikimise eest 200 000 franki.

Oli täiesti loomulik, et pärast säärast skandaali ja Rohani õigeksmõistvat otsust rahaministril Calonne'il mingit lootust polnud, et Pariisi parlament registreeriks mõne uue laenu või uue maksu. Jäi vaid ainus võimalik pääsetee: maksustada eesõigustatud klassid — aadlikud ja vaimulikud — ning seda teostada nende endi kaudu, sest siis poleks parlamendil põhjust protestimiseks. Ka arvas Calonne oma naiivsuses, et tarvitseb vaid aadlike ja vaimulike esindajad kokku kutsuda, neile riigi seisukord selgeks teha, — ja nad loobuvad siis ise oma eesõigustest. Nii kutsus ta 1787. aastal Versailles's kokku nn. Notaablite kogu, et kaasa aidata „rahva häda kergendamisele, rahanduse korraldamisele ja paljude kuritarviduste kõrvaldamisele.“

Ka kuningas jagas Calonne'i illusioone. Pärast kutsete laialisaatmist ta ütles Calonne'ile: „Sel ööl ei saanud ma magada, kuid see oli heameele tõttu.“

Notaablite kogu koosnes 147-est liikmest, jagunedes seitsmesse osakonda. Calonne oli sedavõrd kindel endale, et ta sinna nimetas koguni 14 kõrgemat vaimulikku ja 33 parlamendi liiget, kes kõik Calonne'i vastu vaenulised olid. Ta arvas, et säärase suurmeelsus neid kohustab loobuma vaenulisustest. Ja kuigi need 47 liiget moodustaksid opositsiooni, lootis Calonne ülejäänud saja liikme poolehoiule, sest ta oli nad valinud hoolikalt: 36 kõrget aadlikku, 7 kuninglikku printsit, kelledest igaüks juhatas üht osakonda, 13 intendanti ja riiginõunikku ning 37 väljavalitud ustavat kohtu- või rahandusametnikku.

Et teada polnud, milleks aadlikud kokku kutsuti, siis liikusid selle kohta igasugused kuuldused; keegi ei võinud oletada, et säärase kõrgete härrade kogu mingisuguste tõsiste uuenduste kavasid arutama hakkab. Üldiselt arvati, et Calonne selle kogu kaudu raha tahab nõutada. Oli tõenäoline, et säärase koosseisu juures mingisugust valitsusevastast opositsiooni tekkida ei või.

Calonne'i haiguse tõttu tulid notaablid kokku ligi kuuajalise hilinemisega. Selle aja jooksul need kõrged härrad hulkusid Pariisis tegevusetult, saades rahva pilkeobjektideks. Näitena sellest, kuidas neisse suhtusid pariislased, olgu järgmine lõbus looke.

Keegi laste mänguasjade tänavakaupmees müüta teatavaid peadliigutavaid nukke, millele aga vähe ostjaid leidis. Kui ta möödaminejatele kurtis oma häda, soovitas üks naljahammas

Rahutused Parisis Uel Sillal 29. aug. 1788.

talle oma kaupa väljahõigata sõnadega: „Notaableid müüa!“ Ja kui ta tõepoolest seda nõuannet kasutas, ei jõudnud ta enam rahuldada pariislasi, sest kõik soovisid omandada notaableid, kes raputavad pead.

22. veebruaril astusid notaablid lõpuks kokku. Calonne esitas neile 6 seaduste projekti, mis õige põhjalikult oleksid muutnud senist valitsemise- ja maksustamise korda. Nende järgi pidi moodustatama kolmeastmelised provintsiesinduskogud, millede algastmesse kuulusid kõik, kes omasid 600-frangilise sissetuleku aastas. Kõik riigi kinnisvarad pidid jagunema eranditult nelja klassi ning maksustatama I klassis $\frac{1}{20}$, II — $\frac{1}{25}$, III — $\frac{1}{30}$ ja IV klassis $\frac{1}{40}$ nende sissetulekuist. Senist isikumaksu, mis lasus ainult kolmandal seisusel, pidi vähendatama, kusjuures tööliste ja käsitööliste maksustamine ei tohtinud ületada nende ühe-päevase teenistuse. Siis veel monopoli kaotamine teravilja kaubanduses ja talupoegade vabastamine mõisnike ja vaimulike maadel asetsevate teede parandamise kohustusest.

Nii revolutsioonilisi uuendusi polnud notaablid oodanud ministrit, kes seni murelt oli loopinud raha kahel käel. Pealegi vihastas neid Calonne'i arogantne toon ja ütlus, et kuningas kindlasti pooldab nimetatud reformide elluviimist ja soovib kuulda notaablite arvamisi ja nõuandeid vaid nende elluviimise mooduste kohta. Tekkis äge opositsioon, millele liitusid isegi kuninglikud printsid kui osakondade juhatajad. Ja kuidas võidigi oletada, et need kõrged härrad saeksid läbi oksa, millel nad ise istusid! Kuulusid ju nende endi kinnisvarad — lossid, pargid, ilmatasuured mõisad — peagu eranditult esimesse klassi. Vastuseis muutus sedavõrd ähvardavaks, et Louis XVI kokkus ja 8. aprillil 1787 Calonne'i tagandas.

Calonne'i asetäitjaks sai Notaablite Kogu liige Toulouse'i peapiiskop Loménie de Brienne, kes hiljem sai endale ka kardinali tiitli. Suurema autoriteedi saavutamiseks nimetas kuningas ta ühtlasi ka peaministriks. Kui notaablid lootsid, et Calonne'i uuendustekavadele tuleb nüüd lõpp, — siis eksisid nad. Kuningal polnudki ju teist pääseteed. Lisaks endistele kavadele esitas Louis XVI isiklikult veel mõned uuedki. Kuigi säärane esinemine mõjus paljudele notaablitele õige vapustavalt, ei vähendanud see asjaolu siiski nende vastupanu, mida nad põhjendasid volituste puudumisega uute maksude määramiseks ja nii põhjalike reformide teostamiseks. Kui aga La Fayette ettepaneku tegi kokku kutsuda Rahvuskogu kui ainsa kompetentse asutuse uuenduste läbiviimiseks, siis kokkusid no-

Massu mahasurumine Pariisis St-Antoine'i eeslinnas 28. apr. 1789

taablid ja krahv d'Artois (Louis XVI vend) hüüdis: „Härra, kas teie tahate kokku kutsuda Seisuste Üldkogu?“ Et notaableilt polnud loota järeleandmist, siis saadeti nad 25. mail laiali.

Nüüd oli siis valitsus jälle üksinda vaenuliste parlamentide ees. Mõned uuendused, nagu provintsiesindused, vabakaubandus teravilja alal ja teede-orjuse kaotamine, registreeris parlament vastupanuta. Kui aga järjekord jõudis uue maksustamiseseaduseni, algas jälle vana tuttav laul: parlament pole volitatud rahvale uusi makse peale panema. 6. augustil kutsus Louis parlamendi Versailles'sse, n. n. lit de justice istungile (sõnalises tõlkes: „õiglusvoodi“, s. o. parlamendi istung kuninga juuresolekul, kus uus seadus registreeritakse viimase käsul, hoolimata parlamendi vastuseisemisest). Seal kirjutati siis kuninga käsul registriraamatusse kaks seadust — maks maaomanditelt ja uus tempelmaks. Järgmisel päeval kuulutas aga parlament need vägivaldsed sissekanded ebaseaduslikeks. 15. augustil sai iga parlamendiliige kuningalt järgmise sisuga kirja: „Käsen teil nelja päeva jooksul lahkuda minu tublist Pariisi linnast ja minna Troyes'i linna ning seal oodata minu edaspidiseid käske. Enne ärasõitu on teil keelatud lahkuda oma korterist.“ Nüüd algas torm ka kõikides provintsi parlamentides. Rouen'i, Rennes'i, Grenoble'i ja Besançon'i parlamendid nõudsid koguni Calonne'i kohtu alla andmist ja Seisuste Üldkogu kokkukutsumist. Bordeaux' parlament väljendas seda nõuet nii kõrgil toonil, et ka tema Bordeaux'st välja saadeti.

Kuid kõik need karmid abinõud parlamentide suhtes ei aidanud valitsust välja rahalisest kitsikusest, sest polnud mingit lootust, et säärases olukorras uued maksud ka tegelikult laekuksid. Tuli paratamatult jällegi alistuda ja parlamendid tagasi kutsuda. Et ilusad sügiseseid ilmad püsisid ja parlamendiliikmed sõitsid puhkusele, siis hakkasid meeled vähehaaval rahunema. Ka parlamendiliikmed olid ise arvamisel, et vahekordi kuningaga ei tohiks ajada liiga teravaks — vastasel korral võiks rahvamasside ülespiitsutatud viha ka neile endile kardetavaks saada. Nii astus siis Pariisi parlamendi nõunik Duval d'Éprémesnil salaja ühendusse kohtuminister Lamouignon'iga, et vaikselt sobitada kokkulepet valitsuse ja parlamendi vahel. Kui kuningas lubaks kokku kutsuda Seisuste Üldkogu 2—3 aasta pärast ja esitaks parlamendile laenude kogusumma, mis valitsus seni vajaliseks peab teha, siis võiks kuningas parlamentide toetusele kindel olla, ja seda isegi tulevaste valimiste läbiviimisel.

Kuid niihästi valitsus kui ka kuningas ise ei osanud sellest rahupakkumisest kinni haarata ja tegid selle asemel suurima eksisammu, mis nad antud olukorras üldse teha võisid: nad tegid d'Eprémesnil'i visiidi avalikkusele teatavaks, lootes seega diskrediteerida parlamente avaliku arvamise ees, et neid siis seda kergemini hävitada.

Järgmine parlamendi istung peeti 19. novembril. Seal kõneles Louis XVI karmil toonil parlamendi endistest eksimustest ja kuninga piiramatust võimust. Ta esitas kaks seadust: esimene volitas valitsust viie järgneva aasta jooksul tegema 420 miljonit franki uusi laene; teine tunnistas mittekatoliiklased täieõiguslikeks kodanikeks. Esimese seaduse sissejuhatuses lubati Seisuste Üldkogu hiljemalt viie aasta pärast kokku kutsuda.

Kolm nõunikku vastasid kuningale: abt Sabatier, vana ja julge jansenist Robert de Saint-Vincent ja Duval d'Eprémesnil. Iseäranis viimased kaks vannutasid kuningat kiirustama rahvaesindajate kokkukutsumisega, sest muidu võib riik sattuda väljapääsmatusse olukorda. Nende põhjendused olid sedavõrd selged, et polnud kahtlust hääletuse tagajärgedes. Kuid enne häälte kokkuvõtmist õnnestus Lamoignonil kuninga julgust uuesti tõsta, mispeale viimane karmil häälel teatas: „Leian, et minu seaduses tähendatud laenud on vajalised. Lubasin Seisuste Üldkogu enne 1792. aastat kokku kutsuda; minu sõnast peab teile jätkuma. Käsen registreerida edikti.“

Sel hetkel kui seadust parajasti registreeriti, tõusis oma kohalt Orléans'i hertsog Philippe, protesteeris seesuguse ebaseadusliku akti vastu ja nõudis, et registrisse saaksid kantud sõnad: „kirjutatud Tema Majesteedi otsesel käsul.“ Louis kohmetus ja vastas kogeldes: „Mulle on see ükskõik... nii kuidas soovite... akt on seaduslik, sest et ma nii tahan!“

Järgmisel päeval oli kogu Pariis ärevuses, sest saadi teada, et Orléans'i hertsog on Pariisist välja saadetud ja kaks parlamendi nõunikku vangistatud. Varsti selgus veel rohkemgi: koondati sõjavägesid ja riigi trükikojas valmistati suure saladusekatte all mingisuguseid uusi ja karme edikte. D'Eprémesnil astus ühendusse ühe töölisega riigi trükikojas, viimasel õnnestus visata läbi akna välja ediktide korrektuurpoognad, mis olid kokkurullituna peidetud savisse. Nii saadi teada, et kavatsusel on parlamentide laialisaatmine ja nende asendamine ko-

guni uue asutusega, mis koosneks peamiselt õukonna ametnikest. Parlamendi 3. mai istungil (1788) teatas d'Esprémesnil avalikult kavatsetavaist ediktidest. Ähvardava hädaohu vältimiseks määrati samal istungil kindlaks Prantsuse kuningriigi põhiseaduse tähtsamad alused: Bourbonide pärandatav dünastia, riigi eelarve vastuvõtmine korrapäraselt kokku kutsutava seisuste üldkogu poolt, provintside iseäralduste säilitamine ja kõrgemate kohtuasutuste, s. o. parlamentide puutumatus, kindla süüdistuse esitamine igale areteeritule ja nende süütegude arutamine harilikes kohtutes. Kõik liikmed andsid pühaku töötluse kaitsta neid põhimõtteid.

Louis tühistas selle otsuse ja andis käsu kahe nõuniku — d'Eprémesnil'i ja de Montsabert'i — vangistamiseks. Et aga viimased varjasid end kohtupalee istungitesaalis koosoleku ajal, mis kestis vahetpidamatult 30 tundi, siis oldi sunnitud neid ka seal areteerima, mis loomulikult ajas vihale mitte ainult parlamendiliikmed, vaid ka kogu rahva. 8. mail kutsuti parlament Versailles'sse viimasele istungile, sest seal teostati need ediktid, millede trükkimist oli toimetatud nii suures saladuses.

Nüüd polnud siis kuningavõimul peale õukonna enam kusa-sagil tuge. Isegi suurem osa aadlikest asusid kuninga vastu ägedasse opositsiooni, sest taheti ju kaotada provintside iseäraldused ja maksustada maaomandid. Pealegi olid paljud sugulussidemeis parlamendiliikmetega, kes samuti olid aadlikud.

Suures rahahädas pöördus valitsus nüüd vaimulike poole ja palus neilt traditsioonilise vabatahtliku kingitusena (mis asendas vaimulike juures riigimakse) $3\frac{1}{2}$ miljonit franki. Kuid ka neilt saabus eitav vastus. Louis XVI ja ta väike õukond olid seega sattunud teravasse opositsiooni mitte ainult kogu rahvaga, vaid isegi eesõigustatud klassidega, kuningavõimu loomulike liitlastega. Nüüd aga aitasid privilegieeritud klassid omalt poolt veel tõhusalt kaasa, et suurendada üldist rahulolematust ja mässuvaimu. Nii tekkis mitmel pool juba tõsisaid rahutusi, niihästi Pariisis kui ka provintsis. Kuninganna loožil leiti ühel õhtul plakat: „Värisege, türannid, teie võimule tuleb peatselt lõpp!“ Béarn'is, Brétagne'is, Dauphiné's muutusid rahutused juba tõelisteks mässudeks. Nende mahasurumisel ilmes, et ka sõjavägedele ei võidud enam kindel olla, sest paljudes kohtades keeldusid sõdurid laskmast rahvale. Kuningale ei jäänud enam muud pääseteed kui seisuste kogu kokku kutsuda. Ja kui see otsus paratamatuks sai, hüüdis Lamoignon suures meelepahas: „Eesõigustatud seisused julgesid vastu hakata kunin-

gale. Enne kahe kuu möödumist pole enam parlamente, aadlikke ega vaimulikke!“ Seda ütles ta 5. juulil 1788. 16. augustil oli riik juba vormiliselt pankrotis, sest sel päeval katkestati ajutiselt riiklikud väljamaksused. 24. augustil tagandati Brienne ning õukonna poolt vihatud Necker asus rahaministrina jälle valitsustüürile. 27. detsembril otsustati valitsuse koosolekul, millest ka kuningas ja Marie Antoinette osa võtsid, Seisuste Üldkogu kokku kutsuda 1789. aasta aprilli lõpuks, kusjuures saadikute koguarv pidi olema vähemalt tuhat. Nendest vähemalt pooled, s. o. 500 või rohkem, pidid esindama kolmandat seisust.

Lõpuks ometi oli otsus langenud. Selle teate levimisel haaras suur vaimustushoog kogu Prantsusmaad. Pariisi tänavail kaelustasid võhivõõrad inimesed üksteist. Kuningale saabus tervituskirju igast riigi nurgast. Neis nimetati teda prantslaste „kaitsejumalaks“, Neckerit tema „ingliks“, — sest üldiselt usuti, et on võimalik ühendada vana monarhia vundamenti rahva vabaduse ja heaoluga.

Kuid säärane illusioon ei püsinud laialdastes rahvamassides kuigi kaua. Selleks oli nende viletsus liialt suur. Ühe põhjusena tuleb mainida 1786. aasta inglise-prantsuse kaubalepingut, mis tunduvalt alandas mõlema riigi tollimäärasid sisseveetavalt kaupadelt. Et aga inglise tööstus omas paremad sisseseeded ja oli paremini korraldatud, siis ei suutnud paljud prantsuse tööstusharud aluses inglastega võistelda ning mitmedki vabrikud ja töökojad jäid kas hoopis seisma või vähendasid produktsiooni. Lyoni 58 000 töölisest olid üle 20 000 ilma tööta, isegi väikeses Albeville'is oli töötuid 12 000—15 000, rääkimata Pariisist, kus töötute arv (120 000) moodustas 1789. aastal koguni ühe viiendiku kogu elanikkonnast (600 000).

Ka maal polnud seisukord hiilgavam. 1787. aasta oli äärmiselt vihmarikas: paljudes kohtades seisid põllud koguni vee all. Järgmisel aastal oli jälle liialt kuiv. Pealegi hävitas 13. juuli äge rahe suure osa Lääne-Prantsusmaa viljasaagist. Polnud siis ka ime, et 1788. aasta talvel ja järgneval kevadel leiva hind igalpool tõusis, paiguti isegi viiekordselt. Palgad aga püsisid kas endisel tasemel või isegi langesid laialdase tööpuuduse tõttu. Kohalikke rahutusi tekkis nüüd juba kõikjal, kuna nad paljudes provintsid, nagu Provence'is, Brétagne'is, Orléanais's, Bourgogne'is, Guyenne'is j. m. võtsid õigegi tõsise iseloomu. Peamiselt rüüstati viljaladusid, sunniti turgudel müüma leiba endiste hindadega, takistati teravilja väljavedu, jne. Seejuures tuleb märkida, et neis rahutuis ei tulnud kusagil ette varanduste hävitamisi, vargusi ega tapmisi, väljaarvatud üks juhus Provence'is

(markii de Montferrat tapmine) ja teine Pariisis, St.-Antoine'i eeslinnas, kus põletati ja hävitati suurtööstur Réveillon'i maja ja mööbel.

Selgituseks peab tähendama, et St.-Antoine'i linnajagu oli tol ajal Pariisi vaesemaid linnajagusid, mis raskelt kannatas tööpuuduse all. Ja sellises poolnälgivas linnaosas levis korruga jutt, et kohapealne suurtööstur Réveillon olevat ühel kolmanda seisuse valimiseelsetel koosolekul 21. aprillil väitnud, et Pariisi tööline väga hästi 75 santiimiga (15 sou'd) päevas elada võib. Kuna säärane jutt sattus niikuinii ärevasse valimiseelsesesse õhkkonda, mida suurendas veel Seisuste Ülkogu kokkuastumise tähtpäeva edasilükkamine, kui ka viivitamine Pariisi saadikute valimistega, siis kogunes peagi mitmetuhandeline rahvahulk Réveillon'i maja ette. Omanik jõudis hädavaevalt põgeneda lähedalasuvasse Bastille'i kindlusesse; ta maja ühes kogu sisustusega hävitati aga täielikult, samuti ka ühe teise kohaliku töösturi maja. Mäss algas 27. aprillil ja alles järgmise päeva õhtuks suutsid jala- ja ratsaväe ühendatud jõud korra uuesti jalule seada, misjuures surnute ja haavatute arv oli õige suur.

See esimene tõsisem kokkupõrge vana korra ja nälgivate Pariisi tööliste vahel hävitas lõplikult illusiooni võimalikust kompromissist vana feodaalse korra ja uute tärkavate jõudude vahel. Revolutsioon sai paratamatuks.

Sisukord

	Lhk.
Eessõna	5
Inglismaa	7
Holland	16
Belgia	19
Preisi	22
Austria	31
Saksa riigid ja Püha Rooma Impeerium	40
Poola	44
Rootsi ja Taani	47
Venemaa ja välispoliitiline kriis Euroopas	50
Itaalia riigid	56
Hispaania ja Portugal	62
Prantsusmaa	67

Geograafilised joonised

	Lhk.
Lääne-Euroopa 1789. aastal	7
Preisi kuningriik 1786. aastal	23
Austria kuningriik 1789. aastal	31
Püha Rooma Impeerium 1789. aastal	41
Itaalia riigid 1789. aastal	57
Prantsuse kuningriik 1789. aastal	69

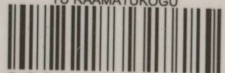
Kaanejoonistus kunstnik J. Jensen'ilt.

Piltide nimestik

	Lhk.
George III	9
William Pitt	11
Edmund Burke	13
James Fox	15
Mässuline Kaputsiini munk	21
Friedrich Wilhelm II	25
Evald Friedrich von Hertzberg	27
Johann Rudolf von Bischoffswerder	29
Joseph II	33
Leopold II	35
Wentzel Anton von Kaunitz-Rietberg	37
Stanislaw II August	45
Gustav III	49
Katariina II	51
Poola esimene jagamine 1772. aastal	53
Carlos III	63
Pedro Pablo Aranda	65
Louis XV	71
Jeanne de Pompadour	73
Jeanne Du Barry	75
Charles de Montesquieu	77
Jean Jacques Rousseau	79
Louis XVI	81
Vangistuskiri (lettre de cachet)	83
Anne Robert Jacques Turgot	85
Charles Gravier de Vergennes	87
Chrétien Guillaume de Malesherbes	89
Marie Antoinette	91
Jacques Necker	93
Charles Alexandre de Calonne	95
Etienne Charles Loménie de Brienne	97
Jean Jacques Duval d'Eprémèsnil	99
Notaablite koosolek (karikatuur)	101
Rahutused Pariisis Uuel Sillal 29. aug. 1788.	103
Mässu mahasurumine Pariisis St.-Antoine'i eeslinnas 28. apr. 1789. ..	105

A-12175

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 01068674 1

Kr. 1,50